

"Raspuštenice" - stigmatizacija razvedenih žena

Šarić, Dora

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:544305>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-24**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište u Zadru

Odjel za etnologiju i antropologiju
Diplomski sveučilišni studij etnologije i antropologije (dvopredmetni)

Zadar, 2020.

Sveučilište u Zadru

Odjel za etnologiju i antropologiju

Diplomski sveučilišni studij etnologije i antropologije (dvopredmetni)

„RASPUŠTENICE“ – STIGMATIZACIJA RAZVEDENIH ŽENA

Diplomski rad

Student/ica:

Dora Šarić

Mentor/ica:

Doc. dr. sc. Danijela Birt Katić

Zadar, 2020.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Dora Šarić**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom „**RASPUŠTENICE**“ – **STIGMATIZACIJA RAZVEDENIH ŽENA** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 28. listopada 2020.

Sadržaj

1. UVOD	1
2. PREGLED ETNOLOŠKIH I ANTROPOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA O STRUKTURI SRODSTVA I POLOŽAJU ŽENA U DRUŠTVU	5
3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA.....	11
4. RASTAVA BRAKA I NJOJ PRIPADAJUĆA STIGMA	16
4.1. „Raspuštenice“	21
5. RAZLIČITA POIMANJA BRAKA.....	22
6. UTJECAJ RAZVODA BRAKA NA KVALITETU ŽIVOTA RAZVEDENIH ŽENA	24
7. UTJECAJ RAZVODA NA OBITELJSKI I PRIJATELJSKI ŽIVOT	30
8. STIGMATIZACIJA RAZVEDENIH ŽENA	34
9. ZAKLJUČAK	37
10. LITERATURA.....	39
11. POPIS SUGOVORNICA.....	44
12. PRILOZI	45
Prilog 1	45
Prilog 2	46

„RASPUŠTENICE“ – STIGMATIZACIJA RAZVEDENIH ŽENA

Sažetak

Sve je veći broj razvedenih pojedinaca u posljednjih nekoliko godina, no u našem društvu i kulturi brak se i dalje idealizira i smatra nužnim za „normalno“ funkcioniranje pojedinaca, posebno žena. U ovom radu istražena je stigma povezana s razvodom, konkretno s razvedenim ženama, takozvanim „raspuštenicama“. Oslanjajući se na priče razvedenih žena, pokušat ću dobiti uvid u to što danas znači biti razvedena žena u Hrvatskoj. Odlaskom na domaći teren istražiti ću osobna iskustva i stajališta sugovornica koristeći se polu-strukturiranim intervjuima. Fokus istraživanja je na osobnim iskustvima razvedenih žena i njihovom poimanju sebe u kulturi koja idealizira brak, a posebno važno je saznati kako izgleda njihov svakodnevni život, susreću li se s predrasudama te smatraju li se stigmatiziranom skupinom u društvu.

Ključne riječi: *brak, raspuštenice, razvod, stigmatizacija*

„DIVORCEES“–STIGMATIZATION OF DIVORCED WOMEN

Abstract

There has been an increased number of divorced individuals in recent years, but in our society and culture, marriage is still idealized and considered necessary for the „normal“ functioning of individuals, especially women. This paper analyses the stigma attached to divorce, specifically to divorced women, the so-called “divorcees“. Relying on the stories of divorced women, I will try to gain insight into what it means to be a divorced woman in Croatia today. In fieldwork I will explore the personal experiences and attitudes of interlocutors using semi-structured interviews. The focus of the research is on the personal experiences of divorced women and their understanding of themselves in a culture that idealizes marriage. It is especially important to find out what their daily lives look like, whether they face prejudice and whether they consider themselves a stigmatized group in society.

Keywords: *divorce, divorcees, marriage, stigmatization*

1. UVOD

Moramo antropologizirati Zapad: pokazati koliko je egzotično bilo viđenje njegove stvarnosti i naglasiti one domene koje se najviše uzimaju zdravo za gotovo kao univerzalne.

(Paul Rabinow, 1986)

Rabinow (1986) je za cilj imao antropologizaciju Zapada i naglašavanje onih područja koja su se najviše uzimala zdravo za gotovo kao univerzalna (uključujući epistemologiju i ekonomiju), te je naglašavao važnost prikazivanja tih područja kao povijesno neobičnih i važnih za društvo. Svrha je ovog rada istaknuti jedno od tih područja, svakodnevni život rastavljenih žena. One ne pune naslovnice vijesti, o njima se malo govori, a kad se i govori, najčešće je to u negativnom smislu. Na njihov se život gleda zdravo za gotovo, kao na dio rutine svakodnevnog života. Takav način isključivanja važno je istražiti i zbog prikrivenih načina kontroliranja u društvu. Važnost Rabinowog (ibid.) citata za ovaj rad implicira da antropolozi trebaju pridavati veću važnost istraživanjima onih aspekata života koji doprinose ugnjetavanju drugih, kao što su to istraživanja svakodnevnog života rastavljenih žena.

Poznato je da se na razvedene ženske osobe u našem društvu gleda općenito s većom dozom neodobravanja i predrasuda nego na muškarce koji su razvedeni - na što ukazuje i činjenica da u hrvatskom jeziku nema poznatih pojmova koji podrugljivo opisuju razvedenu mušku osobu, dok je za razvedenu žensku osobu u razgovoru općeprihvaćen pojam „raspuštenica“¹. Razlog ovome možda leži u važnosti institucije braka u hrvatskom društvu na koje izravno utječe patrijarhat. Naime, često se u našem društvu na udane žene gleda kao na „zbrinute“ i „osigurane“, čime one u društvu dobivaju svojevrsan prestiž. S druge strane, muškarci ne trebaju brak da dobiju takve povlastice u društvu, jer se za njih uglavnom smatra da je dovoljno da imaju dobar posao, čime si dobar položaj u društvu automatski osiguravaju. Razvodom braka žene gube tu „sigurnost“ i „zbrinutost“, istovremeno gubeći tadašnji dobar položaj u društvu, čime direktno dolaze na metu stigmatizacije.

U većini slučajeva, brak omogućava ulazak u nove društvene krugove. S druge strane, razvod ne razara samo brak, već i odnose koji ga okružuju. Kao rezultat toga, razvedeni pojedinci se često smatraju „autsajderima“ u društvenim krugovima u kojima su živjeli dok su bili u braku.

¹ Hrvatski jezični portal http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=dlxvUBM%253D

Bračni parovi često ne prihvaćaju razvedene pojedince, a razvedeni parovi razdvajaju i prijatelje. Osim prijatelja, članovi obitelji također mogu diskriminirati razvedene pojedince. Zbog toga su oni često usamljeniji od oženjenih pojedinaca, čemu razlog nije samo gubitak supružnika, već i olabavljenost ostalih socijalnih veza. Nakon rastave braka, žene su te koje češće trpe diskriminacije, prilikom čega ih se često smatra „oštećenom robom“.

Tema istraživanja je, dakle, svakodnevni život razvedenih žena i njihove životne priče; dok je cilj rada dobiti uvid u svakodnevni život razvedenih žena u Hrvatskoj. Polazeći od hipoteze da se ispitanice susreću s diskriminacijama i da danas još uvijek postoji stigmatizacija razvedenih žena u društvu, cilj je također istražiti susreću li se razvedene žene s diskriminacijama i zaključiti postoji li stigmatizacija razvedenih žena u hrvatskom društvu. Pod diskriminacijom se podrazumijevaju postupci kojima se ograničavaju ili onemogućavaju nečija prava², dok se stigmatizacijom smatra obilježavanje pojedinca u javnosti nekom negativnom značajkom, odnosno stigmom³. Ervin Goffman stigmatu definira kao „situaciju pojedinca koji je diskvalificiran od potpunog društvenog prihvaćanja“. Autor je također prepoznao da su se dogodili pomaci u vrstama sramote tijekom posljednjih desetljeća, spominjući homoseksualnost kao jednu od kategorija stigme koja je svojedobno bila definirana kao bolest i zločin. Međutim, to ne znači da su predrasude nestale, već da takvo ponašanje ne uživa službeno odobravanje (Fitzpatrick, 2008). U ovom slučaju zanima me postoje li i koji su to postupci okoline koji bi mogli na neki način ograničavati ili onemogućavati prava razvedenih žena, te kako ta ista okolina obilježava te žene u javnosti, odnosno kako se u praksi ostvaruje stigmatizacija. U zapadnom svijetu razvod se rijetko smatra moralnim grijehom, kakvim se smatrao u prošlom stoljeću i stoljećima prije, pa se društvena stigma vezana za razvod sve više odbacuje. Međutim, u hrvatskom društvu, posebno u ruralnim sredinama, još smo uvijek često svjedoci diskriminacija i predrasuda tzv. „raspuštenica“, pa u svakodnevnom govoru često možemo čuti podsmjehe i okrivljavanje žena koje su se rastale, dok se muškarce rijetko stigmatizira na isti način.

U istraživanju ću se koristiti metodom polu-strukturiranog intervjua, kako bih u pojedinačnim dijalozima s tri razvedene žene koje su pristale na razgovor, provjerila kako izgleda njihova svakodnevnica, s kakvim problemima se suočavaju, trpe li diskriminacije te kakvi su im odnosi s rodbinom i prijateljima. Također ću razgovarati s dvije sugovornice koje poznaju barem jednu

² Hrvatski jezični portal

http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f1dgURc%3D&keyword=diskriminacija

³ Hrvatski jezični portal

http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=d1tjXBY%3D&keyword=stigmatizirati

ženu koja je prošla kroz razvod, kako bih naposljetku zaključila može li se društvena stigma vezana za razvod odbaciti, ili je pak i dalje prisutna. S obzirom na to da sam se prilikom istraživanja vodila time da svi sugovornici budu meni bliske osobe koje su voljne razgovarati o ovoj intimnoj tematici, odlučila sam istraživanje provesti bez muških sugovornika, iz jednostavnog razloga – jer ne poznajem, meni blisku, razvedenu mušku osobu; kao ni muškarca koji je voljan razgovarati o ovoj tematici, zbog čega sam na kraju vodila razgovor s pet sugovornica. Ovime sam dobila žensko viđenje razvoda i njihovu stranu priče, no u budućim istraživanjima ove tematike mogla bi se istražiti i muška strana, te bi bilo zanimljivo usporediti sličnosti i razlike njihovog razmišljanja. Lokacija etnografskog istraživanja bit će u domovima sugovornica, radi što ugodnije i intimnije atmosfere i otvorenijeg razgovora.

Prije provedbe etnografskog istraživanja, fokus mi je bio na iščitavanju relevantne kulturno-antropološke literature, koja se oslanja na tematiku razvoda u raznim kulturama. Motivacija i razlog za istraživanje ove teme proizlaze iz sve češćih razvoda u mojoj užoj i široj obitelji, priča i glasina koje se češće tiču rastavljenih žena nego rastavljenih muškaraca - i iz nekih od pitanja koja istovremeno naviru: Jesu li razvedene žene više stigmatizirane od muškaraca? Smatra li se žena „manje ženom“ i „oštećenom robom“ nakon rastave? Kako se žene nose s rastavom? Trpe li razvedene žene direktna omalovažavanja ili ona ostaju samo na ogovaranjima? Kako se mijenjaju obiteljski odnosi žena i muškaraca nakon rastave? Utječe li društvo i religija na stigmatizaciju razvedenih žena? Iz tih pitanja sastavila sam detaljnija pitanja, koja se nalaze u prilogima diplomskog rada (Prilog 1 i Prilog 2). Tih se pitanja prilikom razgovora s sugovornicama nisam detaljno držala, već su ona služila kao smjernice kroz rad i kao pomoć prilikom razgovora. Tema je relevantna, jer se iz priča intervjuiranih žena može saznati koliko kultura i religija diktiraju prihvaćanje nečeg što se u društvu smatra „normalnim“ ili „prihvatljivim“, što nam može pomoći pri kreiranju realnije slike o društvu u kojem živimo. Istraživanje stigmatizacije razvedenih žena može doprinijeti hrvatskoj etnologiji, poglavito zato što su se domaći znanstvenici rijetko bavili ovom tematikom. Manjak istraživanja na ovu temu možda proizlazi iz delikatnosti i intimnosti tematike, ili pak neosviještenosti fenomena stigmatizacije razvedenih žena u današnjem hrvatskom društvu. Hrvatski etnolozi uglavnom su se bavili svadbenim običajima, miraznim darivanjima, razlikama između muških i ženskih poslova, brizi o djeci i slično; dok su istraživanja o suvremenim brakovima, a osobito o razvodima, rijetka. Porast stopa razvoda u Hrvatskoj, posljednjih godina moderni je fenomen koji za sobom povlači niz negativnih posljedica za sudionike razvoda, poglavito za žene. Njihova iskustva i priče mogu pomoći pri osvještavanju društva o još uvijek prisutnoj stigmi

„raspuštenica“, te pronalasku načina za rješavanje ravnopravnosti spolova u suvremenim zajednicama.

2. PREGLED ETNOLOŠKIH I ANTROPOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA O STRUKTURI SRODSTVA I POLOŽAJU ŽENA U DRUŠTVU

U literaturi postoje brojna kulturno-antropološka istraživanja o strukturi srodstva i položaju žena u društvu. Strukture srodstva u društvu uvelike utječu na položaj žena u tom društvu, što se posebno odnosi na patrijarhat, kroz povijest najčešći oblik društvene organizacije - u kojem muškarci imaju društvenu i obiteljsku kontrolu i dominaciju. Takav oblik društvene organizacije izravno oblikuje život žena, a u nekim dijelovima svijeta onemogućava ženama i njihovu slobodu izbora bračnih partnera. Lévi-Strauss prvi je strukturalist u antropologiji koji je proučavao posebne strukture srodstva, koje se zasnivaju na ženidbenim vezama (Barnard, 2011). Naime, on je strukture srodstva podijelio na elementarne i kompleksne, pri čemu su elementarne one u kojima neka skupina može oženiti žene iz iste skupine kojoj ih „daje“, dok se kompleksna struktura odnosi na sustave u kojima se svi mogu međusobno ženiti, uz izuzetak bliskih rođaka. Autorovo proučavanje srodstva jako je utjecalo na britansku antropologiju 1950-ih i 1960-ih (ibid). Sedamdesetih godina 20. stoljeća nastaje feministička antropologija, čije su glavne predstavnice Marilyn Strathern i Henriette Moore - koje su se borile za prepoznavanje važnosti žena u društvu (Barnard, 2011, Bošković, 2010). Strathern (1987) je u svojoj knjizi ispitivala kako raspravljati o „jednakosti“ među spolovima. Knjiga se sastoji od deset eseja antropologa koji raspravljaju o prirodi društvene nejednakosti među spolovima u društvima koje poznaju s terenskog rada, uglavnom u Melaneziji. Strathern je upozorila da se melanezijska društva ne mogu uspoređivati s društvima iz drugih dijelova svijeta, jer bi to moglo dovesti do generalizacije o sudjelovanju muškaraca isključivo u razmjenama i ratovanjima, a žene povezivati samo s rađanjem. Muškarci i žene su u različitim dijelovima svijeta različito primorani da u njemu sudjeluju „kao muškarci“ i „kao žene“ u odnosu na različite kolektivne interese. U takvim društvima nijedan spol ne predstavlja ideju isključivo definirane vrijednosti, ne postoji neka domena društva u kojoj sudjeluje isključivo jedan ili drugi spol, zbog čega se oni ne isključuju, već sudjeluju u kombinaciji jedan s drugim, a jedan spol nije podvrgnut drugome i obratno. Nadalje, Eleanor Leacock (1978) je „kratkim osvrtima o pripremi hrane i brizi o djeci“ kritizirala antropologe koji su se uglavnom bavili ulogama žena u drugim kulturama, što je slijedilo iz predrasuda klasnih društava iz kojih su antropolozi uglavnom potjecali. Autorica je pretpostavljala da odvojenost žena u pojedinim društvima ne znači uvijek nejednakost, jer podređenost proizlazi iz povijesnih posljedica, a ne univerzalnih okolnosti (Moore, 2013).

Postoje brojni priručnici koji se tiču tematike braka i poboljšanja kvalitete života u njemu, najčešće obraćajući se ženama - savjetima kako pridobiti supruga da više sudjeluje u odgoju djece i kućanskim poslovima (Kaufmann, 2004, Coleman, 2005), zatim savjetima kako spasiti svoj brak (Coleman, 2011), ili pak očistiti i organizirati svoj dom kako bi se smanjile svađe sa suprugom (Biondić, 2007). Bračne se teme najčešće smatraju „ženskim“ žanrom, isto kao što se unutar popularne kulture češće naglašava da su neki proizvodi namijenjeni upravo ženama, kao npr. ženski časopisi, filmovi, stranice ili prilozi u novinama, dok za muškarce iste kategorije gotovo pa i ne postoje (Grdešić, 2013). Kako tvrdi Winship (1987), takva konstrukcija žena u medijima, dovodi do mišljenja da žene imaju svoj „ženski svijet“ kojeg kontroliraju muškarci, dok su slobodno vrijeme, kultura i hobiji rezervirani za muškarce (ibid).

Hrvatska etnologija se relativno rano bavila ženskom perspektivom u društvu (Vera St. Erlich, Olga Supek, Lydia Sklevicky, Dunja Rihtman-Auguštin). U hrvatskoj etnologiji ove autorice čine poseban „pokret“ koji je nastao već 1948., a usmjeren je na kritičko razumijevanje i preispitivanje metodoloških i epistemoloških ograničenja hrvatske etnološke prakse. Etnologinje tog pokreta naglašavaju ženski glas u hrvatskoj etnologiji i kritički sagledavaju ulogu žene u društvu, s namjerom pretvaranja rubnih tematika znanstvenog interesa u jedan od programa post-tradicionalne etnografije (Potkonjak, 2013). Vera St. Erlich u svojem je radu „Jugoslavenska porodica u transformaciji. Studija u tri stotine sela“- nastalom prije Drugoga svjetskog rata, u periodu od 1937. do 1941., a tiskanom u Zagrebu 1971. - prikazala promjene u unutrašnjoj strukturi jugoslavenske obitelji. U petom poglavlju analizirala je ženidbu i udaju, gdje tvrdi: „ (...) u jugoslavenskim selima; želja za ženidbom i udajom je općenita. Nema običaja ili institucija koji bi stvarali samce (...). Neoženjeni muškarci i neudate žene nemaju uopće ekonomskih mogućnosti niti imaju neki priznati status; njihovu sudbinu svi smatraju nesretnom“ (Graovac, 1972:191). Dunja Rihtman-Auguštin u svom djelu „O ženskoj supkulturi u slavonskoj zadruzi“ (1982) propituje ulogu žena u slavonskoj zadruzi, a njezin pristup označava početak „antropologije žena“ kod nas, zbog kritike tadašnje etnologije. Rihtman-Auguštin je u „Strukturi tradicijskog mišljenja“ (1984) proučavala južnoslavenske zadruge, kako bi pronašla strukturu tradicijskog mišljenja u grupama koje tvore seljački narod. Proučavajući Relkovićevo djelo *Satir iliti divji čovik* (1762), u kojem autor kritizira slavonski zadružni život, Rihtman-Auguštin je uočila da Relković za svađe, neslaganja i diobe u zadrugama najviše krivi žene. Prema njemu, one su prepreka tradicionalnoj moći i vrijednostima, upravo zbog specifičnog udjela u individualnoj imovini. Iz tog razloga je u svojem djelu naglašavao da se sa ženama ne smije zasebno dogovarati i da treba pripaziti da muškarac ne postane previše „mlohav“, kako žena ne bi mogla upravljati njime i eventualno ga

posvađati s vlastitim bratom s kojim se inače jako dobro slaže. Rihtman-Auguštin (1984) spominje i Fortisa, talijanskog putopisca iz 18. stoljeća, koji se suprotstavio Relkovićevom mišljenju, jer je smatrao da nije u potpunosti točno da su žene 18. stoljeća u zadrugama bile slabe, jer su morlačke žene itekako znale vratiti svojim muževima i oduprijeti im se, s obzirom na to da je njihova jakost malo zaostajala za jakošću muškaraca tog vremena. Osim Fortisa, dok piše o obiteljskim odnosima 18. stoljeća, Rihtman-Auguštin (ibid) navodi i Lovrića koji je, kao i Relković, za svađe i neslaganja u morlačkim zadrugama najviše krivio žene. Lovrić navodi da su morlački muškarci često tukli svoje žene kad bi se one tužile jedna na drugu, ne želeći slušati njihove jadikovke, nakon čega bi žene živjele u miru, znajući što ih čeka ako se previše žale. Uz Relkovića, Fortisa i Lovrića, Rihtman-Auguštin (ibid) u svom radu između ostalih autora 18. stoljeća, spominje i Lovretića, autora monografije Otok (1987), objavljene u Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena. Lovretić je u svojoj monografiji opisao podjelu rada i položaj žena u zadrugi u to vrijeme, navodeći da je žena kao domaćin u zadrugi mogla biti jedino nakon smrti muškarca i dok mlađi muškarci ne odrastu, zbog toga što je ona vanjski član, samo savjetnica svom sinu i iznimno mužu. U zadrugama se bez ograničenja fizički moglo kažnjavati samo žene i djecu, a moć su imali svi odrasli muškarci koji rade, dok žene nisu imale nikakvo pravo glasa. Glavnim uzrokom diobe zadruga smatrale su se žene i njihove svađe. U zadrugama je postojala kolektivna i individualna imovina: individualna je bila neželjena, jer se smatralo da unosi razdor u zajednicu. Nadalje, navodi da se individualna imovina mogla steći prodajom poljoprivrednih viškova, što su žene iskorištavale na način da ih je gazdarica nakon obavljenih poljoprivrednih poslova pozvala da kriomice ponesu poljoprivredni višak, kojeg bi zatim preprodale kako ne bi završile bez „krajcare u kući“. Osim preprodaje poljoprivrednih viškova, Lovretić navodi da su žene znale krasti brašno, sol, kruh i mast. Gazdarica je organizirala ženske poslove, a u pojedinim selima mogla si je prisvojiti i određenu moć, jer nije bila vezana za dnevne poslove koje su obavljale reduša i poreduša. Žene su bile u podređenom položaju sve do raspada zadruga, do te mjere da su i trudne morale raditi u polju, a neke su u polju i rađale. Rihtman-Auguštin (1984) u jednom dijelu svog rada opisuje monografiju o Loboru, čiji je autor Josip Kotarski (1915). Autor monografije, osim već spomenutog glavnog razloga diobe zadruga, kao glavni uzrok diobe navodi sukobe u zadrugama koji su izbijali kad je gospodar bio pijanac ili kad je nedopušteno sebi i svojoj užoj obitelji prisvajao više. Autor je naveo da se prva zadruga u Loboru podijelila 1849. godine, upravo iz tog razloga. Rihtman-Auguštin (1984) je u svojem istraživanju strukture tradicijskog mišljenja, zaključila da su u zadrugama postojali muški i ženski poslovi, iako su brojne žene obavljale dio muških poslova. Poslovi se nisu jednako vrednovali, na žene se gledalo kao na manje važne i manje ugledne, a

brojni su autori naglašavali da su se žene namjerno držale odvojeno, kako ne bi prekoračile granice dopuštenog ponašanja. Bez obzira na podređenost žena u zadrugama, gazdarica ili gospodarica u zadruzi, u pojedinim je selima imala posebnu ulogu i autoritet. Autorica spominje i žensku supkulturu, što može biti kontradiktorno s obzirom na to da brojni autori spominju neslogu i svađe žena u zadrugama, no Rihtman-Auguštin žensku supkulturu u zadrugama opravdava ravnopravnim sudjelovanjem u zajedničkim poslovima - „osebunjkama“ - koje ostavljaju najčešće ženskoj djeci, samostalnim posjedovanjem novca, znanjem važnih informacija koje kruže u ženskim krugovima, utjecajem na muškarce i odupiranjem muškom utjecaju, inovativnim ekonomskim ponašanjem žena i posebnom ulogom u sukobima. Naime, autorica navodi kako bi svađa u zadrugama najčešće započinjala među ženama, a kasnije kad bi joj se pridružili i muškarci, svađa bi bila puno ozbiljnija i sudbonosnija. Bez obzira na to, sve formulacije su uvijek išle u smjeru osude ženskih osoba koje bi te brojne svađe započinjale i uzrokovale (ibid).

Olga Supek, istražujući žensko poduzetništvo i raspad zadruge u 19. stoljeću u Slavoniji (1995), zaključuje da su žene u Slavoniji u to vrijeme, za razliku od uobičajenog mišljenja o ženama kao o konzervativnom obiteljskom elementu, bile puno hrabrije i slobodnije od svojih muških članova obitelji. Bez obzira na to što su živjele u zadrugama, proširile su svoje tradicionalne aktivnosti na uzgoj peradi, povrtlarstvo i obradu tekstila, kako bi imale koristi od rastuće tržišne ekonomije. U tom su smislu bile slobodnije od svojih muževa i sinova, s obzirom na to da su posjedovale individualno vlasništvo. Zbog brzo ugrabljenih novonastalih prilika u polju ekonomije i u društvu, žene su svojim angažmanom, s vremenom doprinijele raspadu patrijarhalnih zadruga (Supek, 1995). Lydia Sklevicky zalagala se za žensku perspektivu u etnologiji, a njezini radovi su skupljeni u knjizi „Konji, žene, ratovi“ (1996), u kojoj analizira ulogu žena u hrvatskom društvu (ibid). U osmom poglavlju autorica je pisala o vjernosti i nevjernosti žena i muškaraca u braku, gdje su nevjerne žene često bile kažnjene smrtnom presudom, dok se muškarcima nevjera u braku više tolerirala. Međutim, autorica tvrdi da se zbog doticaja drugih kultura, na jugoslavenskom području razvio novi stil patrijarhalnog obiteljskog života gdje se na žene počelo gledati kao rijetke i dragocjene, a želja za djecom postala je puno veća. Međutim, u Srbiji i Hrvatskoj se zbog ekonomskih neprilika polako raspada patrijarhalni život, zadruge se dijele, uvjeti za udaju postaju teži, snaha više nije toliko poslušna kao prije, smanjuje se broj djece, pojavljuje se miraz, vjernost u braku se smanjuje, a istovremeno se povećava alkoholizam, osobna sloboda rezervirana je samo za „fizički i ekonomski jake“, dok je za primorje karakteristična tzv. „nova stabilizacija“ koju

karakteriziraju stabilni obiteljski odnosi, vjernost u braku, veća seksualna sloboda i viši položaj žena i mladih. Iz toga je vidljivo da ekonomija direktno utječe na obiteljski život (ibid).

Obzirom na to da je u hrvatskom društvu još uvijek jako česta tzv. „virilokalna rezidencijalnost“, odnosno muškarci i nakon ženidbe ostaju u kućanstvu svojih roditelja, dok žene u kućanstvu svojih roditelja ostaju samo do udaje (Čapo Žmegač et al., 1998); ukoliko dođe do rastave braka, utoliko je žena ta koja se najčešće treba iseliti iz svog obiteljskog doma, nerijetko skupa s djecom. Iako postoje i slučajevi gdje se muškarci „prižene“ u ženino domaćinstvo, time se narušava općeprihvaćeno „virilokalno“ načelo, u kojem se stanuje u muževoj kući. Za takvog „priženjenog“ muškarca u literaturi postoje brojni podrugljivi nazivi, između ostalih: „domazet“, „pripuz“, „došljo“ i „pripeljanec“, koji izravno takvog muškarca obilježavaju kao stranca i došljaka, čime mu se narušavaju čast i poštovanje (ibid).

Aleksandra Muraj (2004) istraživala je podređenost društvenog položaja žena na Zlarinu, gdje je analizirajući tri primjera zlarinskih poslovice zapisanih u drugoj polovici 20. stoljeća: „Ostaj djevojko uz ognjište pa ne ćeš doći na zao glas“, „Žena drži tri ugla kuće a muž četvrti“ i „Valjana žena vrijedi koliko i muškarac“ (Muraj, 2004:86-87), zaključila da su žene na Zlarinu u podređenom, drugorazrednom položaju, u kojem su stereotipizirane kao slabe, nemoćne i manje vrijedne od muškaraca. Nadalje, Valentina Gulin Zrnić (2004) istraživala je mirazna darivanja dubrovačkog područja i zaključila da miraz uvelike utječe na ženin status u društvu, dok drugi europski autori osim miraza navode i majčinstvo - kao osnovni element kojim žena ostvaruje svoj životni cilj i visok status u društvu. Osim toga, došla je do zaključka da bračni status žene snažno utječe na njezin društveni identitet.

Maja Bošković-Stulli (2004) u „Mizoginim pričama“ piše o položaju žena u hrvatskoj tradiciji, pa su tako česta tema u pošalicama bile nevjerne mlade žene i zle maćeha koje su se udale za muškarce kojima su žene umrle pri porodu, zatim priče o ženama patnicama koje pasivno čekaju da ih spasi muškarac, pa vesele priče o kaznama koje bi žene dobile kad bi npr. jele kriomice, bile lijeve, neposlušne ili pak bez ikakvog povoda dobile batine, nakon čega bi ponovno postale dobre i poslušne. Nadalje, česta tema srednjovjekovnih i kasnijih priča tiče se glupog prevarenog muža, tzv. „papučara“, koji je sam sebi kriv što je prevaren jer „nije znao staviti ženu na svoje mjesto“- zbog čega ga je ona nadmudrila. Takve teme bile su smiješne jer se nisu podudarale s tadašnjim shvaćanjem muške dominacije i podređenošću žena. Nisu rijetke priče i o udovicama koje kratko nakon muževe smrti nađu drugog, pa se žena prikazuje kao iskonsko zlo, stvarni neprijatelj svog muža i ostalih muškaraca.

Marijana Hameršak u radu „Trivijalno i ženstveno – bez trećega“ (2004) analizirala je Begovićevu predstavu „Bez trećega“, dramu u kojoj su glavni glumci Giga Barićeva i njezin

muž Marko Barić, a koju su kritičari s početka 20. stoljeća smatrali neuvjerljivom, jer je autor predstave Gigu predstavio kao ženu koja je osam godina luksuzno živjela bez svojeg supruga koji je bio nestao tijekom rata, što su kritičari smatrali nemogućim - jer višegodišnji izostanak muškarca koji bi jedini mogao priskrbiti ženi luksuzan život, po svojoj logici ženi bi trebao osigurati manjkav i siromašan život. Ovakve kritike na dramu pokazuju da se na žene gledalo kao na radno nesposobne, podređene, manjkave i financijski ovisne o svojim supruzima: „(...) budući da se Marko Barić držao nestalim Giga Barićeva nije ni supruga, niti udovica – kao i na javnoj, društvenoj razini“ (Hameršak, 2004:248).

Kao što je u literaturi vidljivo, hrvatska etnologija bogata je literaturom koja se bavi ženskom perspektivom u društvu (St. Erlich, 1971, Rihtman-Auguštin, 1982, Rihtman-Auguštin, 1984, Supek, 1995, Sklevicky, 1996, Čapo Žmegač et al., 1998, Muraj, 2004, Gulin Zrnić, 2004, Bošković-Stulli, 2004., Hameršak, 2004). Svim autoricama zajedničko je da su u svojim istraživanjima na neki način dokazale podređeni položaj žena u društvu, što se u Hrvatskoj u pojedinim dijelovima, najčešće ruralnim, može osjetiti i danas.

3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Sve češći i teži razvodi u mojoj užoj i široj obitelji, kao i priče i glasine koje često prate osobe koje se razvode, pogotovo žene; motivirali su me da istražim stigmatu vezanu za razvedene žene u našem današnjem društvu. Za razvedene muškarce rijetko sam čula podrugljive komentare, jer se u većini slučajeva ženu okrivljava za razvod, što možda proizlazi i jedan je od prežitaka „strukture tradicijskog mišljenja“, o kojem je pisala Rihtman-Auguštin (1984), navodeći zadruga i okrivljavanje žena i njihovih svađa za raspad istih, iako u literaturi postoje drugi dokazi diobe zadruga nevezani za ženske svađe i prepirke. Neka od brojnih pitanja koja su se pojavila prilikom razmišljanja o ovom fenomenu su: Jesu li razvedene žene više stigmatizirane od muškaraca? Smatra li se žena „manje ženom“ i „oštećenom robom“ nakon rastave? Kako se žene nose s rastavom? Trpe li razvedene žene direktna omalovažavanja ili ona ostaju samo na ogovaranjima? Kako se mijenjaju obiteljski odnosi žena i muškaraca nakon rastave? Utječu li društvo i religija na stigmatizaciju razvedenih žena? Polazeći od iskustva kao osnovnog polazišta fenomenologije (Alempijević, 2016), u istraživanju me zanima „kako“ razvod utječe na svakodnevni život razvedenih žena, a ne „zašto“ su razvedene žene stigmatizirane, u slučaju da se pokaže da jesu.

Cilj rada je dobiti uvid u svakodnevni život rastavljenih žena u Hrvatskoj, istražiti susreću li se s diskriminacijama i zaključiti postoji li stigmatizacija razvedenih žena u hrvatskom društvu. Analizirajući literaturu i promišljajući o pitanjima koja su mi se javila prilikom razmišljanja o ovoj tematici, sastavila sam pitanja namijenjena trima razvedenim ženama, mojim poznicama, koje su pristale na razgovor (PRILOG 1) i pitanja namijenjena dvjema udanim poznicama koje znaju barem jednu razvedenu ženu (PRILOG 2). Valja naglasiti kako su mi pitanja u prilogima služila samo kao smjernice kroz rad i pomoć prilikom razgovora sa sugovornicama. Zbog intimnosti tematike odlučila sam se za razgovor s razvedenim ženama koje od prije poznajem, uz pretpostavku da će mi se zbog poznanstva više „otvoriti“. Istom logikom sam se vodila i kod sugovornica koje poznaju razvedene žene, zbog čega sam se također odlučila o toj tematici razgovarati sa svojim poznicama.

Istraživanje sam odlučila provesti koristeći se polu-strukturiranim intervjuima, jednim od najčešćih načina provođenja etnografskih intervjua - koji je najbliži razgovoru, no ipak ga je potrebno unaprijed pripremiti (Potkonjak, 2014). Razlog odabira polu-strukturiranih intervjua je taj što sljedove tema u intervjuu mogu mijenjati ovisno o tome kako razgovor sa sugovornicom teče, s obzirom na to da raspored pitanja nije strogo određen, što doprinosi prirodnosti i opuštenosti u razgovoru. Intervju se stoga neće odvijati ispitivanjem i

odgovaranjem, već će biti otvorenog tipa koristeći se i metodom životne priče. Oslanjajući se i na Radićeve (1936, prema: Čapo Žmegač et al., 2006) preporuke o etnologima kao „sudionicima kulture“ ili pak „neposrednim promatračima kulture iz koje su i sami potekli“, zalažući se za „glas sudionika kulture“, odnosno pripadnost etnografa istraživanoj kulturi, istraživanje ću provesti u svojoj kulturi, među ženama koje poznajem bolje i duže. S obzirom da istražujem životne priče žena koje pripadaju mojoj kulturi i društvu, istraživanje je dio „etnologije naše svakodnevice“, kako je naziva Rihtman-Auguštin (1988, prema: Čapo Žmegač et al., 2006).

Razgovori su se vodili u domovima sugovornica, u privatnosti, zbog postizanja što opuštenije atmosfere i u cilju dobivanja što detaljnijih i opširnijih odgovora. S četiri sugovornice vodila sam dva do tri razgovora u razmaku od jednog do dva mjeseca, dok sam s jednom sugovornicom, koja ne živi u Hrvatskoj, obavila samo jedan razgovor. Bez obzira na to što su sve sugovornice moje poznanice, a neke od njih čak i prijateljice, nisam se mogla oteti dojmu nelagode i zadiranja u njihovu duboku privatnost, posebice pri razgovoru s tri sugovornice koje su prošle kroz razvod. Taj osjećaj pratio me kroz skoro cijeli tijek intervjua, zbog čega sam tek tad osjetila „tabu“ vezan za tematiku razvoda. Moja očekivanja od sugovornica prije samih razgovora s njima, bila su potpuno drugačija od osjećaja koje sam doživjela prilikom provođenja intervjua. Naime, očekivala sam opuštenu atmosferu zbog činjenice da me sve sugovornice poznaju, no do skroz opuštene atmosfere došlo je samo u prvom dijelu tijeka intervjua kad sam postavljala općenita pitanja vezana za sreću i kvalitetu života. Nakon što sam se dotakla tematike razvoda, sve sugovornice malo su se „povukle“ u sebe i nisu bile toliko pričljive i otvorene kao u prvom dijelu tijeka intervjua. U drugom i trećem razgovoru sa sugovornicama, pokušala sam dobiti još intimnije podatke, koji su mi nedostajali u prvom razgovoru. Pokušala sam saznati što se događa u široj i užoj obitelji u slučaju razvoda, te kako na isti reagiraju djeca. Cilj mi je bio usredotočiti se na emocije sugovornica, produbiti razgovore s njima i saznati više informacija korisnih za moj rad, te saznati kako je izgledao brak mojih sugovornica prije razvoda. S obzirom da sugovornice poznajem duži niz godina, razgovori nisu svedeni samo na intervjue, već rad sadrži moje osobno iskustvo, zbog dijeljenja kulturnih obrazaca, sudjelovanja u životima sugovornica i dužeg promatranja njihovog života. Sve sugovornice su na samom početku naglasile da ne žele da se njihovo ime i prezime koristi u radu, zbog čega ću u daljnjem tekstu koristiti izmišljena imena sugovornica.

Za ovaj rad smatram važnim iznošenje osnovnih osobnih podataka o sugovornicama na samom početku - kao što su njihova dob, rodni grad, struka, broj djece, trajanje braka i godine koje su prošle od razvoda. Ti podaci mogu pomoći čitatelju pri daljnjem snalaženju kroz rad, ali i biti

korisni pri daljnjoj analizi. Naime, dob sugovornica može utjecati na njihova razmišljanja o braku i razvodu, zbog čega postoji velika vjerojatnost da će žene u pedesetima ili šezdesetima drugačije gledati na razvod od žena koje su u dvadesetima ili tridesetima. Isto vrijedi i za rodni grad, odnosno sredinu u kojoj su sugovornice odrasle, jer upravo sredina i kultura mogu imati značajan utjecaj na njihova razmišljanja. Kao što će se u daljnjem radu pokazati, ekonomska samostalnost važna je komponenta i uporište za kretanje prema razvodu, zbog čega sam navela struku svojih sugovornica, koja nije toliko sporna za ovaj rad, no zaposlenost ili nezaposlenost jesu. Sugovornice su navele i broj djece, trajanje braka te koliko su dugo razvedene.

Prvi razgovor vodila sam s Marijom, koja ima 55 godina, a po zanimanju je kuharica. Rođena je u BiH, skoro cijeli život je živjela u okolici Zagreba, a zadnje 4 godine živi i radi u Njemačkoj. U braku je bila 35 godina i ima dvoje odrasle djece koja također žive i rade s njom u Njemačkoj. Intervju s Marijom bilo mi je najteže provesti iz dva razloga. Prvi razlog tiče se toga što mi je ovo bio prvi intervju i svojevrsno „probijanje leda“ za ostale intervjuje, a drugi je taj što se Marija razvela prije samo godinu dana i cijela situacija joj je još „svježija“ i teško se miri s njom, zbog čega sam u ovoj situaciji imala osjećaj da moram više paziti na načine na koje postavljam pitanja i više „birati riječi“. Na pitanja koja se tiču sreće i općenite kvalitete života, sugovornica je odgovarala s lakoćom i bez suzdržavanja, navodeći svoju djecu kao izvor svoje najveće sreće, kao i najveće utjehe : „...da nema njih, odavno bih ja već *prošvikala*. Kad mi je bilo najteže, njih dvoje su bili uz mene i govorili mi: *Mama, bit će sve dobro, ne brini*. Puno to čovjeku znači, kad je netko uz njega i kad je najteže...“. Iz ovoga je jasno da su Marijina djeca bila uz nju tijekom njezinih najtežih trenutaka u životu, odnosno nakon rastave.

Drugi intervju provela sam sa sugovornicom Anitom (35). Anita radi u jednoj marketinškoj firmi u Zagrebu. Rođena je u Slavonskom Brodu, a živi u Zagrebu. U braku je bila 10 godina, rastavljena je već 3 godine, te iz tog braka ima jednog sina koji ima 9 godina i živi s njom u unajmljenom stanu. Razgovor s Anitom tekao je lakše od razgovora s ostalim sugovornicama, jer je Anita od njih dosta mlađa, zbog čega sam joj mogla postavljati puno direktnija pitanja, bez osjećaja nelagode ili nepoštovanja. Navodi kako se smatra veoma sretnom osobom zbog ispunjenog života, a najvećom srećom smatra svoje dijete i svoju samostalnost: „Sin je naravno moja najveća sreća. Osim njega, obožavam to što sam samostalna i ne ovisim o nikome...“.

Sljedeći intervju provela sam sa susjedom Brankom (56), koja je u braku bila 16 godina, a rastavljena je više od 20 godina. Rođena je u BiH, u Hrvatsku se preselila za vrijeme rata, a godinama radi kao teta u jednom vrtiću u Velikoj Gorici. Ima dvoje odrasle djece koja žive i rade u Njemačkoj. Branki nije bilo potrebno postavljati potpitanja u prvom dijelu razgovora, s obzirom na to da mi je sama ispričala skoro sve što me zanimalo, a odmah je napomenula i

glasine koje kruže po mjestu u vezi rastave, bez da sam je to pitala: „Znam ja sve tračeve koji kruže tu o meni, ali ja ti to ignoriram. Ne dira to mene. U početku kad smo se tek rastali, bilo mi je teško sve to slušati, da sam ja ovakva i onakva, ma svašta su pričali, znaš kakvi su ljudi tu izvan grada, svak' sve zna...“.

Sve tri sugovornice imaju sličnu svakodnevicu, dani im se svode na rano ustajanje, odlazak na posao, dolazak kući i druženje s djecom. Samo je Anita (35) navela da ima puno hobija, koje si može priuštiti jer joj sina često preko tjedna pričuvaju roditelji, koji su se zbog njih privremeno preselili iz Slavenskog Broda u Zagreb, a smatra se sretnom i zbog dobrog posla i šefa koji joj često dopusti namještanje smjena i raniji odlazak kući, kao i rad od kuće.

Prije konkretnih pitanja o razvodu, zanimalo me što bi moje sugovornice promijenile u svom životu, pa je Marija spomenula važnost školovanja i fakulteta: „...da sam sadašnje pameti, upisala bih fakultet i školovala se. Al' u moje vrijeme samo se gledalo kako ćeš šta prije početi raditi i šta prije se udat...“, dok Anita priželjkuje oca svom sinu: „...voljela bih da mali ima tatu koji živi s nama, ali to nije funkcioniralo i tako je sad kako je...“, nadajući se da bi to smanjilo izrugivanja u školi: „...već mi je par puta rekao da su ga zezali u školi, znaš kakva djeca znaju biti. Boli me to, ali eto, tako je...“, a Branka navodi da joj u životu nedostaje još samo unučad, s ostalim je sretna.

Nakon tri intervjua sa sugovornicama koje su prošle kroz razvod, razgovarala sam s dvjema susjedama koje su udane i imaju djecu, kako bih saznala njihovo mišljenje o razvodu i ženama koje su se rastale. Prvi razgovor vodila sam sa susjedom Željkom, a drugi sa susjedom Anom. Željka (55) je u braku 37 godina, ima dvoje odrasle djece (35 i 30 godina), radi kao medicinska sestra u jednoj ambulanti u Velikoj Gorici, rođena je u BiH, a u Hrvatsku se preselila sa svojom obitelji za vrijeme rata. Čitavi tijekom intervjua sa Željkom i Anom tekao je glatko, prirodno i opušteno, a atmosfera je bila mnogo opuštenija od prethodna tri intervjua s ispitanicama koje su prošle kroz razvod, što je bilo i za očekivati. Željka tvrdi da je jako sretna osoba jer ima prekrasnu obitelj, odličan i ispunjavajući posao i mnoštvo prijatelja. Tvrdi da je najviše ponosna na svoju obitelj i posao, a prosječan dan joj je „sasvim normalan, k'o i kod svih“.

Drugi razgovor vodila sam sa susjedom Anom (52) koja je u braku 31 godinu, ima troje odrasle djece (24, 27 i 30 godina), rođena je u BiH, a radi u tvornici tekstila u okolini Zagreba, gdje i živi sa suprugom. Anini odgovori nisu se puno razlikovali od Željkinih. Naime, Ana je također navela da je jako sretna osoba, ponajviše zbog svoje obitelji i prosječan dan sastoji joj se od posla, kuće i druženja s obitelji, a u životu ne bi ništa mijenjala, kao ni Željka.

Sve sugovornice poznajem duži niz godina i s njima sam relativno bliska, iako se nikad nismo dotakle tematike razvoda i života razvedenih žena. Bez obzira na osjetljivost teme, smatram da

mi je puno lakše o ovoj tematici razgovarati s osobama koje poznajem, nego s osobama koje mi nisu bliske, dok istovremeno mogu dobiti više važnih informacija relevantnih za temu, uzimajući u obzir njihovu veću povjerljivost i otvorenost prema osobi koju poznaju. U prilog tome ide i činjenica da njihovu životnu priču donekle poznajem od prije, zbog čega u etnografsko istraživanje mogu unijeti i dio vlastitog promatračkog iskustva. Upravo ovakav pristup zagovarao je i, u ranijem tekstu spomenuti, Radić (1936), naglašavajući važnost emskog pristupa, odnosno važnost da etnografi budu pripadnici kulture koju istražuju, kako bi i sami mogli dati svoj „glas sudionika“ te kulture. U svojoj „Osnovi“ naglašava da je najbolje da istraživač ima nekog rođaka, kuma ili znanca za sugovornika, jer će takav istraživač najbolje napisati etnografiju (Čapo Žmegač et al., 2006). Osim toga, ovaj rad može se smatrati i dijelom „etnologije naše svakodnevice“ - kako je naziva Rihtman-Auguštin (1988). Upravo moja bliska pozicija s sugovornicama, kao i zajedničko društvo i kultura, utječu na prikupljenu građu i njezinu interpretaciju. Naime, s obzirom na to da sam i sama pripadnica društva koje istražujem, nemoguće je u rad ne unijeti emocije koje dijelim s sugovornicama, kao i subjektivna razmišljanja nastala zajedničkim vremenom i situacijama, zbog čega je neizbježno suočiti se s vlastitim stavovima koja mogu i ne moraju biti vezana za temu. Anthony Cohen piše: „Kao antropolog ne mogu izbjeći sebe, niti ne pokušavam, nego upotrebljavam sebe za istraživanje drugih“ (1922:224). Upravo ta činjenica često se smatra osnovnim principom terenskog rada prilikom istraživanja vlastite kulture (Čapo Žmegač et al., 2006).

4. RASTAVA BRAKA I NJOJ PRIPADAJUĆA STIGMA

U ovom poglavlju pružen je širi antropološki kontekst fenomenu rastave braka i njoj pripadajućoj stigmi. Brojni antropolozi su u brojnim kulturama istraživali razvod i stigmatu koja je najčešće pratila razvedenu ženu, pri čemu je u nekim kulturama ta stigma bila jako mala, kao u slučaju plemena Yoruba u Nigeriji (Lloyd, 1968) i u Somaliji (Abdi, 2014). Ostali autori prepoznali su stigmatu koja je pratila razvedene žene u raznim kulturama, od Meksika do Japana. Ovaj antropološki kontekst važan je za rad, jer pruža uvid u istraživani fenomen u drugim, daljim kulturama, objašnjava razloge koji stoje iza razvoda i stigmatizacije te diskriminacije, od kojih se neki mogu povezati s rezultatima istraživanja koji su u središtu ovog rada. Neki autori (Gerstel, 1987, Simpson, 1994) spominju narušen društveni život i odvajanje od starih prijatelja nakon razvoda, što će se poslije u radu pokazati i za neke od mojih sugovornica. Kao glavni razlog odgađanja razvoda kod žena se, osim narušenog društvenog života, spominje i ekonomska nesamostalnost, uz strah od stigmatizacije (Newman, 1986). Ekonomska nesamostalnost jedan je od glavnih razloga koji je utjecao i na odgađanje razvoda kod mojih sugovornica. U daljnjem tekstu slijedi pregled nekoliko antropoloških istraživanja, koja pružaju uvid u procese koji se događaju u različitim kulturama uslijed rastave braka, kao i utjecaj koji ti procesi imaju na razvedene žene u spomenutim kulturama.

Lloyd (1968) je istraživao stope razvoda između sjevernog i južnog plemena „Yoruba“ u Nigeriji, držeći se hipoteze da su njihove stope razvoda izravno povezane s njihovom linijom porijekla. Yoruba muškarci očekuju da njihove supruge budu djevice pri prvom braku, ali jako je mala stigma za, jednom ili više puta, rastavljenu ženu - zbog čega bi malo muškaraca oklijevalo oženiti rastavljenu ženu, pogotovo uzeti je za drugu ili sljedeću suprugu (Lloyd, 1968). Najčešći motiv rastave braka je preljub, a razvod se izvodi u diskreciji. Nakon što žena ode živjeti kod svog ljubavnika, rastavljena žena bez muža ni ne postoji, a društvena etiketa „mlade raspuštenice“ nije poznata među plemenom Yoruba (ibid).

Prema Folanu i Weigandu (1968), razvedene žene u Meksiku sredinom 20. stoljeća trpjele su iznimno negativno mišljenje svoje okoline i smatralo se da nisu uspjele ni kao žene ni kao supruge. Često su bile viđene kao seksualna konkurencija neudanim i udanim ženama, a nerijetko su bile predmet nemilosrdnih ogovaranja, sumnja i nagađanja. Nije rijetkost ni da su razvedene žene u Meksiku bile potpuno izolirane unutar zajednice. Jedine osobe koje nisu nikad potpuno napuštale razvedenu ženu bile su njezina majka i sestre, dok su je braća i otac često napuštali. Razvedena žena obično nije održavala dobre odnose s rodbinom svojeg bivšeg supruga. Nije postojala mogućnost ponovnog vjenčanja u okviru Katoličke crkve, osim u

rijetkim slučajevima. Ukoliko bi žena stupila u civilni brak, utoliko bi ponovno stekla određeni stupanj društvenog prihvaćanja u zajednici, poglavito ako bi u novom braku dobila djecu. Ponekad bi djeca iz njezinog prvog braka bila stigmatizirana, no to bi najviše ovisilo o razlozima razvoda i vrijedilo bi samo u slučaju da je izričito majka kriva za razvod (ibid).

Maher (1978) je prilikom svojeg istraživanja u Maroku, zabilježila neka od razmišljanja tadašnjih seljaka o braku i razvedenim ženama: „Ljudi se razvode jer djevojku njeni roditelji dočekaju kući umjesto da je natjeraju da ostane s mužem“, „Žene koje ostave svoje muževe trebaju biti u zatvoru“, „Ljudi se razvode jer su žene neobrazovane“. Većinu izjava dali su muškarci, ali i žene se uglavnom slažu s njima. Žene su prikazane kao neshvatljive, neodgovorne nezalnice koje muž treba disciplinirati (ibid).

Gerstel (1988) je u svojem istraživanju došla do zaključaka da se u slučaju žena i muškaraca razvod pokazao različitim izborom. Naime, struktura života razvedenih muškaraca pružila im je nove mogućnosti za sudjelovanje u široj zajednici. Iako su zadržali brojne stare prijatelje, s vremenom su se manje oslanjali na rodbinu i brže stjecali pristup novim poznanstvima i prijateljstvima. S druge strane, rastavljene žene, posebno one s djecom i manjim primanjima, nisu imale mogućnost uspostavljanja novih prijateljskih veza, ali su održavale intenzivniju vezu sa starim poznanstvima, najviše s bližom rodbinom. Slijedom toga, te žene su se fokusirale na „kućni život“, dok su rastavljeni muškarci stvarali javni karakter „mladih neženja“ (ibid). Osim toga, neke rastavljene žene same sebe smatraju „prijetnjom uravnoteženom životu“ i „trećim kotačem“, kao i autsajderima u društvenom životu oženjenih parova (Gerstel, 1987). Bez obzira na stigmatu, kojoj su žene češće izložene od muškaraca, rastavljeni očevi češće prolaze kroz traumu rastavljanja od djece, jer su najčešće majke te kojima djeca pripadnu, iako su efekti razvoda duže vidljivi na majkama (Hetherington, Cox i Cox, 1976).

Koristeći se podacima plemena „Newar“ iz Nepala, i njihovom podjelom na plemena i kaste, Gellner (1991) je istraživao položaj žena kod dominantnih i perifernih skupina u Južnoj Aziji. Tako je došao do zaključka da u kastama postoji velika kontrola nad ženama, a ponovni brak udovica i rastavljenih žena smatra se skandaloznim, dok je u plemenima prisutna puno veća seksualna sloboda, a ponovni brak udovica i rastavljenih žena je dozvoljen. Na početku 19. stoljeća, plemenske žene su nakon rastave braka imale pravo čak i na miraz, bez obzira na razlog razvoda, dok žena iz kaste (u slučaju da je počinila preljub) ostaje bez svega i za kaznu joj odrežu nos (Gellner, 1991). Osim pravog braka, koji se smatra jednim od deset sakramenata, među „Newar“ kastama postoji i „ismijani brak“, tzv. „ihi“ - ritual inicijacije kroz koji prolaze sve djevojke u dobi od 5, 7 ili 9 godina i nakon kojeg postaju odrasle žene. Nakon ovakvog „braka“, sve kaste slažu se da ritual „ihi“ znači da „Newar“ žena nikad neće biti udovica, čak i

ako njezin suprug umre, jer se ljudski brak, za razliku od „ihi“ braka, ne smatra sakramentom. Međutim, na udovištvo se i dalje gleda sa strahom, a stopa razvoda među kastama jako je mala. Bez obzira na značaj „ihi“ braka, udovica doživljava značajan gubitak svojeg statusa. Nakon što joj suprug umre, žena nikad neće moći ispuniti svoju ulogu starije žene u bilo kojem od rituala, jer se smatra neprimjerenom. Naime, često se vjeruje da su upravo udovice vještice, tzv. „bwaksi“. S druge strane, razvod je za ženu u kasti još teži od udovištva. Bez obzira na to koliko bila nezadovoljna svojim suprugom, njezini roditelji i braća nagovaraju je da ga trpi i prihvati svoju lošu karmu. U slučaju da se brakovi nekad raspadnu, žena se vraća u svoj obiteljski dom, obično sa svojom djecom, što često dovodi do sukoba između žene koja se vraća i supruge svoje braće, što dovodi do toga da se braća prerano odvajaju od doma svojih roditelja. Razvod je za muškarce ipak nešto lakši, barem na početku braka. Nakon razvoda braka, smatra se da je ženi „život uništen“, a njezine šanse za ponovnom udajom jako su male. Ako i ima priliku pobjeći s nekim, on se smatra neprihvatljivim u njenoj obitelji, a u tom slučaju žena mora birati između novog braka i svoje obitelji (ibid).

Simpson (1994) piše o tome da razvod braka u modernoj Engleskoj uklanja zajednički izgrađen „obiteljski život“, međutim, on smatra da to ne znači nužno da donosi i sram i ostracizam kakav je donosio u devetnaestom stoljeću. Daleko od „društvene smrti“ - kakvim se razvod nekad smatrao, autor smatra da isti može donijeti oslobođenje, društveni preporod i pronalazak sebe. Međutim, razvod ne znači samo potragu za „sebstvom“, jer su obiteljska povijest i osobna sudbina usko povezane, a u praksi on donosi kontinuitete i diskontinuitete u društvenim odnosima (ibid). Iz antropološke perspektive zanimljivo je promatrati koji društveni odnosi su nakon razvoda sačuvani, a koji oslabljuju. Ovaj proces Finch je opisao kao „razrađivanje“ (Finch, 1989:194-211, prema: Simpson, 1994).

U prošlom stoljeću, razvedene žene u Japanu smatrane su „iskorištenom robom“, čime su bile i krajnje nepoželjne potencijalnim partnerima (Cornell, 1990). Alexy (2011), istražujući neoliberalne standarde za neovisnost japanskih žena u odnosu na kulturne norme i osobne želje koje potiču ovisnost u romantičnim vezama, prilikom intervjua s ljudima starijima od 40 godina o tome jesu li ikad tražili pomoć profesionalnih savjetnika, mnogi su objasnili da je savjetovanje samo po sebi početkom 90-ih imalo svoju stigmju. Naime, Japanci vjeruju da će profesionalna savjetovanja tražiti samo oni koji imaju ozbiljne psihičke probleme. Tako je jedna majka dvoje odrasle djece, iz radničke klase, koja se razvela od supruga prije deset godina - nakon emocionalnog i fizičkog zlostavljanja, rekla da se stigma koju je osjećala kao razvedena žena samo pogoršala odlaskom savjetniku. Danas je odlazak profesionalnim savjetnicima mnogo prihvatljiviji i dostupniji nego što je to bilo početkom 1990-ih i prije (Alexy, 2011). Kao

najčešći motiv svih rastava koje su pokrenule japanske žene, navode gubitak samosvijesti i samopouzdanja u braku i pokušaj vraćanja „osjećaja sebstva“ nakon rastave, u čemu su i uspjele. Brojni ispitanici opisali su nasilje u obitelji kao jedino prihvatljivo objašnjenje za razvod braka danas, a sin jedne razvedene žene rekao je da mu je majka bila stigmatizirana jer joj modrice nisu bile dovoljno vidljive, zbog čega susjedi nisu mogli razumjeti zašto se rastaje (ibid).

Istražujući brakove u beduinskim društvima, Abu-Rabia-Queder (2007) došla je do zaključka da rastava braka u takvim društvima nije česta i da žene obično nisu zainteresirane za rastavu, zbog mogućnosti gubitka svoje djece, koju bi u tom slučaju preuzeo njihov suprug ili njegova obitelj. Rastavljena žena trpi društvenu stigmatu osobe koja predstavlja prijetnju, jer je imala seksualne odnose dok je bila u braku (ibid).

Bromfield (2014) je istraživala kako razvod utječe na emiratske žene. Zapadnjački znanstvenici iznijeli su argument da razvod nije nužno negativan i štetan i „zapravo uopće nije važan“ (Clarke-Stewart i Brentano, 2006:234, prema: Bromfield, 2014), no rezultati istraživanja pokazali su da je razvod ozbiljan problem, pogotovo za žene. Velik postotak razvedenih emiratskih žena doživio je stigmatizaciju nakon razvoda, a nedostaje i potrebnih usluga psihološke i socijalne skrbi, jer je malo socijalnih i društvenih potpora za razvedene žene u Emiratima. Rezultati istraživanja pokazali su i da je većina ispitanica odgovarala druge emiratske žene od razvoda, upravo zbog društvene stigme s kojom su se suočile, bez obzira što su bile u nezdravim i ponekad opasnim brakovima. Još jedan razlog zbog kojeg rastavljene žene odgovaraju od razvoda, strah je od nemogućnosti ponovnog stupanja u brak ili pronalaska željenog bračnog partnera. Neke su žene čak i smatrale da bi mogle naći samo „starce“ ili bi pak trebale pristati biti druga, treća ili čak četvrta supruga, što smatraju nepoželjnim, jer bi ih to smjestilo u podređen položaj unutar domaćinstva. Jedna ispitanica također je rekla: „Svaka udana dama treba zauvijek pokušavati spasiti svoj brak, jer je razvod zaista najgora stvar koja se može dogoditi u životu žene“ - što dovoljno govori o ozbiljnosti stigmatizacije razvedenih žena u Emiratima (Bromfield, 2014). Osim u Emiratima, suvremena stigmatizacija razvedenih žena prisutna je i u Indiji. Naime, Kohler Riessman (2000) se u Indiji prilikom istraživanja stigmatizacije udanih žena koje nemaju djece, susrela s pitanjima okoline poput: „Koliko djece imaš?“, „Zašto ti kćeri nisu udane?“, „Gdje je tvoj suprug?“. Takva su pitanja postavljali čak i stranci u javnom prijevozu. Zaključila je da, kao i u slučaju rastavljenih žena, udane žene koje nemaju djece - u Indiji žive na marginama društva, u liminalnom međuprostoru (ibid).

U Americi se žene nakon rastave braka često susreću s ekonomskim problemima i dramatičnim gubicima prihoda, što osobito vrijedi za žene u radničkoj klasi (Newman, 1986). Osim

ekonomskih problema, doživljavaju i već spomenuti društveni pad, koji različito utječe na različite grupe razvedenih žena, prilikom čega starije žene trpe veću stigmatizaciju od mlađih razvedenih žena (ibid). S druge strane, u Somaliji je stigmatizacija razvedenih žena jako mala, razvodi su česti, a nije rijetkost da se žene tijekom života rastave i više od 3 puta ako ih suprug zlostavlja ili ako nisu zadovoljne njegovom ekonomskom situacijom (Abdi, 2014). Objašnjenje za to je u ekonomskoj samostalnosti somalskih žena i podršci njihovih obitelji, kojima se uvijek mogu vratiti ako u braku nisu zadovoljne (ibid).

Stigmatizacija žena u Hrvatskoj ne tiče se samo rastavljene žene, već općenito njezinog ispunjavanja ili neispunjavanja „prirodnih i društvenih uloga majke i supruge“ u patrijarhalnoj zajednici. U našem društvu, žena koja nije „idealna“ majka i/ili supruga, često se smatra „nemoralnom“ ili „ne-ženom“ (Galić, 2006). Tako stigmatizirane mogu biti i samohrane majke, čija trudnoća ugrožava socijalni položaj njihove obitelji i njihovo dijete, što Erving Goffman (1963.) opisuje kao „courtesy stigmatu“, odnosno obiteljski strah od stigme i društvenog odbacivanja (Ellison, 2003). Nadovezujući se na feminističke teorije (Strathern, 1987, St. Erlich, 1971, Rihtman-Auguštin, 1982, Rihtman-Auguštin, 1984, Supek, 1995, Sklevicky, 1996, Čapo Žmegač et al., 1998, Muraj, 2004, Gulin Zrnić, 2004, Bošković-Stulli, 2004. Čale Feldman, 2004, Hameršak, 2004, Galić, 2006 i dr.), gdje su autorice pisale o podređenom položaju žena u društvu, u ovom radu će se pokušati dobiti uvid u svakodnevni život rastavljenih žena u Hrvatskoj, istražiti susreću li se s diskriminacijama, saznati njihovu životnu priču i zaključiti postoji li stigmatizacija razvedenih žena u hrvatskom društvu.

4.1. „Raspuštenice“

„Raspuštenica“ je u hrvatskom jeziku općeprihvaćen pojam koji opisuje razvedenu žensku osobu⁴. U žargonu se spominje još i pogrdni naziv „polovnjača“, koji se odnosi na starije, rastavljene ženske osobe. U engleskom jeziku se za razvedenu ženu koristi pojam „divorcée“. Župan (2013) navodi da se „raspuštenicama“ u hrvatskom društvu smatraju „raspuštene, napuštene, odbačene, dokinute, nepotpune... žene. One su neupotrebljive poput stare krame, njih se odlaže na smetlišta poput otpadaka koje više nije moguće ni reciklirati. Više su kao toksičan otpad koji se sprema u posebne spremnike, označene crnim lubanjama na žutim podlogama kako bi se lakše uočila njihova opasnost ako ih netko slučajno otkopa iz posebnih raka, dubokih i do nekoliko stotina metara koje su naposljetku prelivene cementom da više nikada, ako je to ikako moguće, ne ugledaju svjetlo dana (...).“

U hrvatskoj etnologiji na temu položaja razvedenih žena danas, nedostaje podataka, no malo je takvih istraživanja i za prošlo stoljeće, što kao problem navodi i Čekolj (2019), koji je - upravo zbog manjka etnoloških istraživanja razvoda brakova pedesetih i šezdesetih godina prošlog stoljeća - odlučio istražiti položaj rastavljenih žena u tom razdoblju. Kolika je bila sramota 50-ih i 60-ih godina prošlog stoljeća biti rastavljen, a još k tome i žena, svjedoči i činjenica da su neke žene nakon razvoda, zbog sramote morale napustiti rodno mjesto i iseliti se iz Hrvatske u zemlje poput Njemačke i Austrije kako bi pronašle posao (ibid). Rajković (2003) je zabilježila da se u Senju tek nakon 60-ih godina prošlog stoljeća pojavilo svega nekoliko razvoda braka, upravo zbog velike sramote: „žene su trpile, bile bi se rastale, ali su trpile zbog djece i svojih roditelja, jer to bi bilo ružno i velika sramota“ (Rajković, 2003: 567).

⁴ Hrvatski jezični portal http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=dlxvUBM%253D

5. RAZLIČITA POIMANJA BRAKA

Već je Stein Erlich (1964: 265-266) u istraživanju jugoslavenske obitelji, sredinom prošlog stoljeća, brak opisala kao „posljedicu dužnosti i konvencije“, a romantičnu ljubav kao „tragičnu i fatalnu tvorevinu Hollywooda koja dirigira životom nepismenih seljaka“. Lajtman (2015) razlikuje „romantičnu“ „demokratsku“ i „fluidnu“ ljubav, gdje je romantičnoj ljubavi cilj potaknuti potrebu za daljnjom reprodukcijom s „jednom i jedinom“ osobom, dok je kod demokratske i fluidne ljubavi naglasak na emocionalnom zadovoljstvu i vremenskoj neodređenosti, zbog mogućnosti prekida veze ili razvoda braka (ibid).

Kako navodi Kaufmann (2004), prije se točno znalo kad se dvoje ljudi može nazivati „parom“, jer je vjenčanje označavalo početak novog života za dvoje ljudi, muškarca i ženu, koji ulazeći u brak postaju jedno. Danas označitelji nisu tako određeni, već se zajedničko stanovanje uzima kao početak stvaranja „para“. Tako ljudi koji počnu živjeti zajedno, često nisu ni svjesni da grade svoje „kućanstvo“ (ibid). Coleman (2005) spominje tradicionalistički, tranzicijski i egalitaristički brak; gdje je tradicionalistički onaj u kojem oba supružnika smatraju da je žena ta koja mora brinuti o kući i djeci i ne mora „hraniti“ obitelj, dok u tranzicijskom braku žena može biti zaposlena, ali joj obitelj mora biti na prvom mjestu i mora biti glavna što se tiče vođenja domaćinstva i brige o djeci, a muž joj može biti samo „pomoćnik“. U egalitarističkom braku oba supružnika smatraju da su razlike između spolova nebitne kad je riječ o vođenju domaćinstva, zaposlenju i brizi o djeci (ibid). Coleman (2011) također tvrdi da se svaki brak može svrstati u jednu od sljedećih kategorija: „brak koji se može oživjeti“, „brak roditelja i prijatelja“, „sustanarski brak“, „brak stalno sukobljenih“ i „brak u kojem tinja prikriveni sukob“. Ovisno o tome u koju skupinu spada pojedini brak, autor predlaže „kućnu rastavu“ ili „terapijsku rastavu“ za parove koji ne uspiju svoj brak okrenuti u pozitivan smjer (ibid).

U ruralnim je dijelovima Hrvatske još uvijek čest „tradicionalistički“ brak, u kojem muškarac radi i zarađuje za obitelj, a žena ostaje kod kuće s djecom i brine se za kućanstvo, prilikom čega financijski ovisi o suprugu, što često u slučaju razvoda braka dovodi do njezine ekonomske krize, a u tradicionalnim sredinama često i „sramote“ i stigmatizacije, zbog čega brojne žene u tim sredinama odgađaju razvod i nerijetko trpe nasilje u obitelji, u svrhu očuvanja „čistog obraza“ u javnosti. Prilikom razgovora sa sugovornicama, saznala sam da su se Branka i Anita, dvije sugovornice dobne razlike od preko 20 godina, prije rastave nalazile u tradicionalističkom braku. Naime, nijedna nije radila, već su bile kod kuće s djecom, brinule su se za kućanstvo, dok im je suprug radio: „...ma šta ti je, on nije nikad ni pelene promijenio, samo bi doš'o kući s posla na gotovo...“, govori Branka. Takva financijska ovisnost o suprugu negativno je

utjecala na njihovu samostalnost, zbog čega Anita navodi da je dugo odgađala rastavu, sve dok nije našla stalni posao: „...tek kad sam stala na noge rekla sam da je gotovo...“. Stalni posao je čekala i Branka, koja navodi da je dugo bila u nesretnom braku kako bi preživjela: „...a od čega bi živjela da sam prije ošla? Gdje bi živjela? Na ulici? Sve dok nisam skrpala kraj s krajem, ostajala sam, a to je trajalo i trajalo...“. Daljnjim razgovorom s dvije udane sugovornice, zaključila sam da su one u braku kojeg bi Coleman (2005) nazvao tranzicijskim, odnosno zaposlene su od samog početka braka, no i dalje im je obitelj na prvom mjestu i one su glavne za brigu o kući i djeci, a muž im povremeno pomaže, ali samo ako one to od njega traže. Zanimljivo je da obje udane sugovornice osuđuju nezaposlene žene u braku: „...ja ne znam kako mogu. Ja ne bi' mogla da me muškarac financira, ovako znam koliko vrijedim. Aj' ti onako otiđi od kuće, za svaku kunu njega moraš pitat'...“, naglašava Željka. Iako su prije rastave bile u tradicionalističkom braku, sugovornice naglašavaju kajanje zbog toga i ističu kako si u budućnosti tako nešto nikad ne bi dopustile, primarno zbog ekonomske samostalnosti i slobode koju ona nudi. Upravo je ekonomska samostalnost važno uporište za kretanje prema razvodu, koje sugovornice više puta u radu naglašavaju. Vera St. Erlich (1971) pisala je o ekonomskim nemogućnostima neudatih žena u zadrugama, dok je Lydia Sklevicky (1996) navela da je osobna sloboda rezervirana samo za „fizički i ekonomski jake“. Iako su autorice pisale o položaju žena u prošlom stoljeću, iz rezultata mojeg istraživanja vidljivo je da je ekonomska nesamostalnost i danas čest problem kod žena koje planiraju i razmišljaju o razvodu braka.

6. UTJECAJ RAZVODA BRAKA NA KVALITETU ŽIVOTA RAZVEDENIH ŽENA

Nakon nekoliko uvodnih pitanja koja se tiču njihove dobi, rodnog grada, struke, broja djece, trajanja braka i broja godina od razvoda, cilj mi je bio dotaknuti se direktnih stvari koje su me zanimale kod sugovornica koje su prošle kroz razvod. Primijetila sam da su sve sugovornice bile relativno opušteno i pričljive u prvom dijelu razgovora koji se ticao općenitih podataka o njihovom životu, no ta opuštenost i pričljivost izgubila se - kod nekih sugovornica više, a kod nekih manje - kad sam se dotaknula tematike njihovog razvoda.

Prije provođenja intervjua, plan mi je bio koristiti se pitanjima iz priloga samo kao smjernicama u razgovoru, nadajući se da će se sugovornice same otvoriti i „raspričati“ o razvodu. Međutim, tijekom razgovora o razvodu, sa sugovornicama je često dolazilo do „neugodne tišine“, zbog čega sam više nego planirano morala posezati za pitanjima s papira, a često ih i preformulirati i „ublažiti“ kako bi sugovornicama bilo ugodnije nastaviti razgovor. Upravo tu tišinu prepoznajem kao emotivnu reakciju na osjetljiva pitanja. Promatrajući sugovornice prilikom takve „tišine“ i fokusirajući se na njihove reakcije i emocije u tim trenucima, primijetila sam njihovu nelagodu - poput čestog izbjegavanja kontakta očima, gledanja u pod i nervoze u vidu trešnje nogu i nervoznog osmijeha. Do takvih situacija najviše sam se susretala tijekom razgovora s Marijom, koja je kroz razvod prošla prije samo godinu dana. S ostale dvije sugovornice također je bilo „neugodne tišine“ između pitanja, no ne u tolikoj mjeri, a razlog tome vidim u duljem vremenu koje je prošlo od njihovog razvoda, pa su često znale svoju situaciju okrenuti na šalu.

Sve tri sugovornice smatraju da im razvod nije narušio kvalitetu života, niti misle da bi bile sretnije osobe da su ostale u braku, ali sugovornica Marija i dalje se teško nosi s razvodom, s obzirom na to da je do njega došlo nedavno, a osobito teško pada joj pritisak okoline koja ju okružuje: „...Znaš ono, svi pitaju pa kako, pa zašto to sad odjednom, šta se niste mogli trpit' još 30 godina kad ste i dulje od toga skupa... pa mi daju savjete, nude pomoć, a to mi stvarno ne treba sad...“. Nadalje, priča kako je očekivala da će doći do razvoda, no nitko od njene obitelji i prijatelja to nije slutio, zbog čega je razvod svima bio iznenađenje.

Sugovornica Anita tvrdi da joj je najgore bilo razvod objasniti sinu, kao i svojim roditeljima, koji i dalje jako vole njenog bivšeg supruga. Čak je u jednoj situaciji neugodu doživjela od majke: „...sjećam se da mi je mama rekla: *A šta ćeš ti sad bez muža s malim? Šta će ljudi reć'?* To me baš ono, naljutilo. Mislim, kćer ti se rastaje, a ti misliš o tome šta će selo reć'...“. Baš kako Rajković navodi: „žene su trpile (...) zbog djece i svojih roditelja, jer to bi bilo ružno i

velika sramota“ (2003:567), i u primjeru Anitinih roditelja vidljiva je percepcija rastave, točnije percepcija njezine majke, koja razvod vidi kao veliku sramotu, zbog brige o tome što će ljudi misliti o ženi koja se razvela, tim više ako uz to ima i dijete. Sugovornica je dugo nakon razvoda bila ljuta na majku zbog njezinih, kako ona tvrdi, „zadrutih stavova“, no utjehu je našla u ocu, koji ju nije osuđivao već joj je bio podrška. S obzirom na to da se nakon razvoda vratila u roditeljsku kuću, nije imala drugog izbora nego, kako kaže, „trpiti otrovnu atmosferu u kući“, konstantno se svađajući s majkom koja nije razumjela razloge njezinog razvoda: „...Bilo mi je jako teško tad i samo sam htjela podršku s njene strane, ipak mi je ona mama, a dočekalo me sve, samo ne to. Tad mi je bilo grozno živjeti u toj kući, ali tata je nadoknadio sve i slušao svaki dan moje jadikovke...“. Tvrdi da je majci na početku pokušala objasniti zašto se razvela, no ona nije htjela slušati „nikakva opravdanja i razloge“. Ubrzo nakon razvoda, iz Slavenskog Broda ponovno se preselila u Zagreb, gdje je pronašla novi posao, nakon čega se njezina majka s vremenom „smekšala“ i naposljetku ipak stala na stranu svoje kćeri, iako, kako sugovornica tvrdi, i danas često zna „podbadati“ spominjanjem bivšeg muža, no u manjoj mjeri nego prije, na što je Anita, kako i sama kaže, s vremenom postala imuna i više takve „provokacije ne doživljava“.

Sve tri sugovornice smatraju da bi njihova djeca bila sretnija da su ostale u braku. Marija tvrdi da su djeca na njezinoj strani, iako im na početku nije bilo jasno zašto je došlo do rastave, a ni danas se ne mogu pomiriti s tim jer im nedostaje prijašnji život. Branka i Anita spominju zezanja u školi: „...kad su bili manji bilo je teško, pa ovi u školi ovo rek'o, pa ovi ono rek'o...sad su i prevazišli sve to, postalo im je normalno...“ (Branka), dok se Anita i danas susreće s nelagodnom kad je sin pita o ocu: „...kad idemo negdje, pa me pita zašto tata nije išao s nama, tad mi je ono, tad mi je najviše krivo...“. Iz priča sugovornica vidljivo je da njihov razvod utječe i na njihovu djecu, pogotovo na mlađu djecu školskog uzrasta, koja se često susreću s ismijavanjima okoline u svojoj školi. Sugovornica Branka tvrdi da su sva ta djeca koja su ismijavala njezinu djecu nakon razvoda, bila pod velikim utjecajem roditelja, točnije majki, koje „nisu imale ništa pametnije u životu radit' pa su se bavile tuđim životima“. Brankina djeca svakodnevno su trpjela takva ismijavanja, zbog čega su često odbijala odlazak u školu pod izlikom da su bolesni: „...Jednom sam kćer pitala zašto se tako ponaša i stalno je bolesna, bilo mi je čudno, pa nisam ni ja luda da uvijek padam na takve stvari, na šta mi je ona rekla da će radije ostat doma nego ić' u školu, gdje je svi znaju k'o onu malu šta su joj se starci razveli...“. Stigma „male šta su joj se starci razveli“ pratila je njezinu kćer kroz cijelo djetinjstvo, onemogućavajući joj normalno sklapanje prijateljstava, ali i narušavajući odnos s majkom, koju je nerijetko krivila za svo zlo koje joj se dogodilo, što je eskaliralo u adolescentskom razdoblju:

„...Dok je ona bila u pubertetu, stalno smo se nas dvije nešto svađale, krivila je mene za sve šta joj se u školi događa, za razvod, čak me i okrivljavala da sam otjerala njenog oca... teško je to u to vrijeme bit pribran, pogotovo kad imaš posla s pubertetlijom. Sad je to puno drugačije, al' Bože moj, kad se sjetim mene i nje tada, samo šta se ne bi počupale...“. Njezin sin, s druge strane, kako tvrdi, „nikad nije bio osjetljiv na takve stvari“, pa s njim nije imala problema, iako su i njega vršnjaci znali zezati, no ni približno kao kćer. U ovom slučaju zanimljivo je da je Brankina kći trpjela više ismijavanja, od svojeg brata - iako su oboje išli u istu školu. Branka misli da je razlog tome žensko društvo kojim je njezina kći bila okružena, a koje je bilo pod velikim utjecajem svojih majki, dok se muško društvo njezinog sina uglavnom bavilo, kako ona tvrdi, „pametnijim stvarima“, zbog čega nisu imali vremena dijeliti ljude na takav način. Sugovornica Anita tvrdi da je njezin sin još uvijek premlad da shvati neke stvari, no kako vrijeme odmiče, sve je svjesniji činjenice što zapravo razvod znači. I on je u školi u nekoliko navrata doživio „dječja zezanja“, kako ih ona naziva, no usprkos tome, smatra da to na njega neće loše utjecati, jer će se njegovi vršnjaci s vremenom naviknuti na to da su mu roditelji razvedeni, pa im ta tema više neće biti zanimljiva. Ono čega ju je strah su potencijalna pitanja koja joj sin u budućnosti može početi postavljati: „...On mene jako voli, kao i ja njega, ali voli i tatu, naravno, iako živi sa mnom, tata mu je ipak tata. Strah me jedino šta može biti za par godina, hoće li se ljutiti na mene zbog svega, kriviti mene zato šta tata više ne živi s nama, eto to ti je meni...“. Iako još nije spremna sa sinom voditi „veliki razgovor“ o razvodu, s obzirom na to da je još premlad da shvati sve, svakodnevno mu pokušava približiti situaciju, ne izbjegavajući istinu, „koliko god ona bolna bila“.

Iz odgovora sugovornica može se zaključiti kako im razvod nije vidljivo narušio kvalitetu života, dapače, neke od njih smatraju da im je u životu bolje sad nego dok su bile u braku, jer su sad sretnije, bez obzira na priče i ogovaranja. Tako Branka govori o svom životu nakon rastave i o glasinama koje svakodnevno kruže o njoj:

„Bila su ti tu neka djeca, igrala se na ulici, znam ja i čija su, nije to bitno sad. I kako ti ja poslije posla volim sjest' tu na terasu, popit' kavu i zapalit', vidim ja uletila malome lopta u moje dvorište. Kažem ja djeci da im je lopta u mom dvorištu, da dođu po nju, kad ono jedan mali 'ladno drugome govori: *Nemoj ić' unutra, mama je rekla da je ona vještica*. Ja gledam i ne vjerujem, uzmem loptu i bacim ju na ulicu, i kažem tom malom: *Reci ti mami da čuva tatu da ga vještica ne bi ukrala* (smijeh)... eto vidiš, i šta da ti ja sad kažem, ja znam tu njegovu mamu, ženi nisam nikad ni ružnu riječ rekla nit' ju krivo pogledala, a ja ispala vještica. Tako ti je to tu, vidjet ćeš i sama kad budeš živjela tu duže, mala sredina, ljudi zatucani, i čim si žena i živiš sama, odma' si vještica. A vidi susjeda tamo, on je isto rastavljen i živi sam, pa ni'ko ništa. Pa ti reci...“

Branka je doživjela tipičan primjer stereotipiziranja razvedenih žena. Baš kao i u slučaju udovica, tzv. „bwaksi“ vještica o kojima piše Gellner (1991), susjeda ju smatra „vješticom“ iz

nikakvog posebnog razloga, osim toga što živi sama. Osim toga, i sama tvrdi da ima susjeda koji je također rastavljen i živi sam, a nitko ga ne stereotipizira, zato što je muškarac, što potvrđuje jednu od mojih početnih pretpostavki, da se u ruralnim sredinama razvedene muškarce ne stereotipizira na način na koji se stereotipizira razvedene žene.

Nadalje, sa sugovornicama koje su u braku, razgovarala sam o kvaliteti života žena nakon razvoda, prilikom čega sam saznala da na razvod ne gledaju kao na nešto „normalno“ i krivca za razvod uglavnom vide u ženi, a ne u muškarcu: „...ma gledam tu ovu susjedu, sama cijeli dan, nit' ima muškarca da joj pomogne, nit' su joj djeca tu, kakav ti je to život bez obitelji. Al' eto, sama si je kriva i tako je odlučila pa nek' joj bude...“ (Željka). Osim toga, smatraju da je muškarcima lakše nakon razvoda, zbog „muške“ pomoći u kućanstvu koju žena gubi razvodom: „...A šta će žena koja nema muškarca, još gore ako ga je imala pa ga nema, sve to sama mora obavljat'...“ (Ana). Također, jedna od sugovornica smatra da razvod negativno utječe na djecu u pogledu obrazovanja i društvenog života.

Nakon razgovora sa Željkom i Anom, primijetila sam da obje negativno gledaju na žene koje su prošle kroz rastavu, osobito Željka, koristeći se pojmovima „iskompleksirana“, „raspuštenica“, „čudna“. Sve to ukazuje na stereotipe koji prate te žene: „...viđala sam ja na poslu takvih raspuštenica, najčešće ti to budu starije gospođe, sve jedna se tip-top sređuje ne bi li našla muža. A kad pričaš s njima, sve su si nešto važne, kao ne žele se one više nikad udat', ma daj molim te. A sve bi dale sve da imaju normalnu obitelj (...).“ Zanimljivo je da i Željka i Ana imaju mišljenje da je muškarcima lakše nakon rastave, ističući ovisnost žena o muškarcima. Smatram da je ovakav način razmišljanja danas zastupljen pretežno u ruralnim sredinama, a baš kako i Rihtman Augustin (1984) spominje žene i njihove svađe kao glavne uzroke dioba zadruga, tako i u ovom slučaju sugovornice smatraju upravo žene krivcima za rastavu: „...ona je uvijek bila čudna, otkad ju znam, zato su se oni i rastali...“.

Zanimalo me jesu li moje razvedene sugovornice doživljavale ogovaranja i kako ta ista ogovaranja, uz stereotipizaciju, utječu na njihov svakodnevni život. Branka tvrdi da zna za sve priče koje kruže o njoj, kao i da zna točno koje žene o njoj što pričaju, no to joj nikad direktno nisu rekle: „...Pričaju one meni iza leđa, al' to ti meni ništa ne znači, ne bi mi ni značilo da mi dođu pred kuću i kažu to u facu...“. Iz razgovora s Brankom saznala sam da je uglavnom ogovaraju susjede, žene koje su se doselile u Hrvatsku iz Bosne, otprilike u isto vrijeme kad i ona. S dvije od tih žena, Željkom i Anom, razgovarala sam za potrebe ovog rada. Iz daljnjeg razgovora s Brankom saznala sam da je sredina u kojoj trenutno živi, odnosno manje mjesto u okolici Zagreba, veoma vjerski nastrojeno. Te sam informacije bila svjesna i prije razgovora s Brankom, s obzirom na to da i sama živim u istom mjestu duži niz godina. Mjesto čine

uglavnom doseljenici sa sjevera Bosne koji su ranih devedesetih doselili u Hrvatsku. Uglavnom se svi međusobno znaju i družu, a mnogi od njih su i u srodstvu. Stanovnici su gotovo u potpunosti katolici, a svoju vjeru svakodnevno i žive. I sugovornica Branka tvrdi da je vjernica, no kako tvrdi, „ne liže oltare“ poput svojih susjeda: „...One su svake nedjelje na misi, glume neke svetice, a zapravo je rijetko koja od njih svetica...“. Pitala sam je što želi reći s tim, što je objasnila time da ona zna da su neke od tih žena varale svoje muževe dok su isti bili na poslu. Nastavljajući ogovaranje svojih susjeda, istih onih koje su i nju ogovarale, može se reći da Branka koristi jedan od obrambenih mehanizama kako bi skrenula pozornost sa svoje situacije na naizgled idiličnu svakodnevnicu svojih susjeda, „svetica“, kako ih ona naziva, koje su sve samo ne svetice. Očito je da sugovornicu ne diraju ogovaranja i „zli jezici“, kako ih ona naziva, no priznaje da nije uvijek bilo tako. Naime, tvrdi da je prije svaku ružnu riječ „uzimala k srcu“ jer joj je bilo „jako stalo do mišljenja drugih ljudi“. Priča da je mjesecima nakon razvoda izbjegavala susjede, jer se „osjećala neprijatno“ zbog razvoda. Međutim, s godinama se naučila živjeti sa stigmom „vještice“, kako je najčešće čula da ju nazivaju: „...S godinama naučiš živjeti svoj život i naučiš da te ne dira sve šta čuješ...“. Upravo taj „naučeni život“ jedan je od obrambenih mehanizama, koji prerasta skoro u samo-utjehu, a sugovornice ga često spominju. Što točno znači naučiti živjeti svoj život i prilagoditi se stigmatizaciji i ogovaranjima okoline teško je definirati, no sigurno je da su za to potrebne godine prilagodbe na „novu svakodnevnicu“. U Brankinom slučaju nije teško povjerovati u to da se „naučila živjeti“ s takvim okolnostima, s obzirom na to da je sugovornica razvedena više od 20 godina. Sugovornica Anita, s druge strane, tvrdi da u Zagrebu nije doživjela nikakav oblik stigmatizacije zbog toga što je razvedena, bar ne koliko ona zna, no u svom rodnom gradu, Slavonskom Brodu, jest. Priča da i danas izbjegava odlazak u taj grad jer se tamo osjeća „drugačije“: „...Pa nedostaje mi nekad moj grad, ali onda se sjetim kakvi ljudi tamo znaju bit', pa se ubrzo vratim u realnost. Tamo svakog ko nije ko oni gledaju drugačije, zato se tamo osjećam da se ne uklapam, pa ni ne idem tamo često...“. Tvrdi da njezina svakodnevica nije narušena sve dok je u Zagrebu, jer je to „velik grad“ u kojem se lako „uklopiš“, najviše zbog toga što u Zagrebu razvodi nisu rijetkost, pa se na njih ne gleda kao na „svetogrđe“: „...Ma u Brodu su ljudi dosta vezani za vjeru, skoro svi koje ja znam su vjernici i redovito idu u crkvu, zato ti je njima taj razvod od malena tabu, valjda na njega gledaju k'o na smrtni grijeh (...). I ja sam vjernica, ali ne bih nikad osuđivala ljude samo na temelju toga jesu li u braku ili nisu, ili su se razveli, to mi je bezveze...“. Nastavljajući razgovor o religiji kao velikom utjecaju na razmišljanja o razvodu, sugovornica spominje Zagreb, kao grad u kojem ima najviše ateista: „...Evo sve moje kolegice i kolege s posla, nitko nije vjernik. Ja jesam, i nemam ništa protiv njih, isto kako i oni nemaju

ništa protiv mene. U Zagrebu sam općenito primijetila da puno ljudi vjera ništa ne znači, valjda imaju svoje razloge, šta je okej....“. Ovo je jedan od dokaza da vjera ima značajan utjecaj na razmišljanja ljudi o razvodu. U Anitinom slučaju, u Zagrebu, gradu koji sve više postaje multikulturalan, za sad nije doživjela stigmatizaciju na temelju svojeg bračnog statusa. S druge strane, u Slavonskom Brodu, gradu, kako sugovornica tvrdi, u kojem su „ljudi dosta vezani za vjeru i redovito idu u crkvu“, osjeća se „drugacije“, jer mještani zbog utjecaja svoje vjere na razvod gledaju kao na, kako sugovornica tvrdi, „smrtni grijeh“.

7. UTJECAJ RAZVODA NA OBITELJSKI I PRIJATELJSKI ŽIVOT

Nakon razvoda, društveni život često pati. Nije rijedak slučaj da se pojedinci nakon rastave smatraju svojevrsnim „outsajderima“ u dotadašnjem društvu, poglavito ako se to društvo sastoji uglavnom od pojedinaca koji su u braku. Osim prijatelja, razvedene pojedince često zna diskriminirati i obitelj, zbog čega se oni povlače u sebe i napuštaju staro društvo i nalaze novo. Međutim, nakon rastave, žene su te koje češće trpe diskriminacije, čemu ne ide u prilog činjenica da se u medijima žene često predstavljaju kao „figure“ koje imaju svoj „ženski svijet“, kako Winship (1987) tvrdi, a taj svijet kontroliraju muškarci, dok su slobodno vrijeme, kultura i hobiji rezervirani za muškarce (ibid). Jesu li moje pretpostavke o negativnom utjecaju razvoda na obiteljski i prijateljski život razvedenih žena točne, provjerila sam razgovorom sa svojim sugovornicama. Razgovarale smo o njihovim prijateljima i rodbini i o tome kako oni gledaju na njihov razvod. Sve sugovornice doživjele su neku vrstu stigmatizacije, najčešće od svoje rodbine. Marija priča da su ljudi u Njemačkoj dosta otvoreniji od „zatucanih“ ljudi kod nas. Tvrdi da je bratova žena svakodnevno pita kad će se vratiti bivšem mužu, što ju jako smeta, jer smatra da to nije njezina stvar. Isto tako, tvrdi da svi ljudi žele pričati samo o njenoj rastavi, zbog čega ona ne može dalje nastaviti s normalnim životom. U Anitinom slučaju problem je majka, za koju tvrdi da često zna komentirati njezinu rastavu neumjesnim komentarima poput: „šta ćeš bez muža“, „šta će ljudi reć“ i slično. Spominje i da joj je majka sa sela, za razliku od oca, čime pravda njezino, kako tvrdi, „zatucano“ razmišljanje. Branka tvrdi da je izgubila sve prijatelje koje je imala dok je bila u braku, jer su to sve bili i prijatelji njezinog bivšeg supruga, a neke od njih nije vidjela godinama, iako se s njima kratko družila nakon rastave. Stigmatizaciju je doživjela najviše od roditelja dok su bili živi, no to pravda drugačijim vremenima.

Kao što sam pretpostavljala, sve su tri sugovornice na neki način doživjele negativne komentare od njima bliskih osoba. U sva tri slučaja radi se o bližoj obitelji, no ne i prijateljima: Marija od bratove sestre, Anita od majke, a Branka od pokojnih roditelja. Sve tri sugovornice utjehu pronalaze u prijateljicama, dok Marija koristi pojam „zatucanost“, kako bi opisala ljude koji žive u ruralnoj sredini okolice Zagreba, uspoređujući ih sa ženama koje žive u Njemačkoj. Ovaj odnos ruralno-urbano isprepliće se kroz sve razgovore, gdje sugovornice naglašavaju „ruralnost“, odnosno „seoskost“, ili kako one to nazivaju: „zatucanost“. Daljnji razgovor vodile smo o njihovom odnosu sa zajedničkim prijateljima i obitelji bivšeg supruga, kao i o promjenama u njihovom društvenom životu nakon razvoda. Kod sve tri sugovornice prisutno je napuštanje starog društva, ili udaljavanje od rodbine bivšeg supruga, pa čak i potpuno

prekidanje kontakta, a kod svih sugovornica je prisutan element novog društva: „(...) čak mislim da ni dok sam bila mlađa nisam imala ovoliko prijateljica...“ (Branka). Bez obzira na razvod, udaljšavanje od starog društva i udaljšavanje od rodbine bivšeg supruĝa, društveni život mojih sugovornica ne pati. Dapače, neke od njih tvrde da im društveni život nije nikad bio bogatiji.

U daljnjim razgovorima s Anitom i Brankom, zanimalo me što se događa s njihovom užom i širom obitelji nakon rastave braka. Prilikom razgovora s Anitom, saznala sam da je nakon rastave postala još bliža sa svojim roditeljima, jer su se radi nje preselili u Zagreb i svakodnevno se viđaju. S bivšim suprugom i njegovom obitelji viđa se uglavnom vikendima i s njima je ostala u dobrom odnosu, iako, kako tvrdi, „ne uživa“ prilikom tih okupljanja, već „istrpi“ radi sina: „...Jako mi je neugodno u tim situacijama. Mislim, živiš s nekim tako dugo, i odjednom to prestane, neprirodno je ponovno se okupljat' s njim i njegovima...“. Što se tiče ostale obitelji, priča da je sa svima ostala u dobrim odnosima, kao i prije rastave, te da su je svi podržavali. Razgovarajući s Brankom o njezinim obiteljskim odnosima nakon rastave, bilo mi je jasno da je to tema o kojoj nevoljko razgovara. Naime, bilo mi je teško ne primijetiti da je ovo za nju tabu-tema, koliko god lako govorila o samom razvodu. Ispričala mi je da nema nikog od živuće rodbine u Hrvatskoj, jer su joj svi u inozemstvu, čak i rođena sestra s kojom se nije čula godinama: „...ne znam zašto se ne javlja. Nismo se godinama čule, k'o i uostalom sa svima njima šta su tamo...“. Nadalje, priča da je obitelj bivšeg supruĝa nikad nije prihvaćala i voljela, pa se to nakon razvoda nije ni moglo promijeniti. Jedino s kim se sad čuje su njezina djeca, koja joj rijetko dolaze iz inozemstva, te prijateljice s posla.

Nastavljajući razgovor, pokušala sam detaljnije saznati u kakvim je Branka odnosima sa svojom djecom, koliko ih često viđa i na čijoj su strani bili nakon razvoda. Saznala sam da ih jako rijetko viđa, jer oboje rade u Njemačkoj i ne mogu često dolaziti u Hrvatsku. Tvrdi da nije rijetkost da ih vidi samo dva puta godišnje, a ona ne želi ići u Njemačku da im ne smeta, kako tvrdi, „...imaju oni svoga posla, šta će im stara smetat““. Priča da se s kćeri čuje često telefonski, a sa sinom rjeđe, jer je s kćeri više povezana i imaju više tema za razgovor. Razvod su jako teško prihvatili, no nisu bili ni na čijoj strani jer, kako tvrdi, nije bilo ni razloga da budu na nečijoj strani, kad su za razvod i ona i njezin bivši suprug bili podjednako krivi. Nadalje, o istoj temi razgovarala sam s Anitom. S obzirom na to da ju poznajem bolje nego ostale sugovornice, i sama sam znala da je sa sinom u odličnim odnosima i da se odlično slažu. Tvrdi da je tako bilo i nakon razvoda, jer je sin uvijek bio njezin „mezimac“. Iako mu razvod nije bio jasan i još uvijek u potpunosti ne razumije što on znači, sugovornica tvrdi da mu i nije toliko teško pao - koliko je mislila da hoće, osim činjenice da ga u školi često zezaju vršnjaci čiji su roditelji u

braku. To sugovornici najviše smeta, no nada se da su takva ponašanja samo dio „dječjeg prolaznog ludila“. Razgovarajući s Anitom, shvatila sam da joj je najteže razgovarati upravo o sinu i utjecaju koji razvod može imati na njega. Naposljetku, tvrdi da on viđa oca koliko želi i kad god izrazi želju i to mu ne namjerava oduzimati.

Nadalje, kako bih dobila pogled iz druge perspektive, dvije udane sugovornice pitala sam kako gledaju na razvod braka njihove susjede (Branke), čime sam dobila zanimljive priče, gotovo na granici mitova:

„Ja ti tu živim već dugo tako da sam se svega nagledala. Al' to šta je ona njemu radila, to je posebna priča. Neću sad u detalje, već sam rekla neke stvari šta mislim. On je uvijek tu nešto radio oko kuće, on im je ovu kuću gdje ona živi i sagradio, čovjek je stvarno bio vrijedan. Al' ona, ona nikad prstom nije mak'la. Radi ona sad, jer mora, a da joj nije ostavio kuću ne znam ja šta bi ona. Uvijek su ti tu bile svađe između njih, puno puta je i policija dolazila... ma strašno nešto, sjećam se ja dobro svega. Ja mislim da je čovjek poludio i o'šo. Nisam se ja nikad miješala il' ne daj Bože pitala išta, ja sam ti s njom samo na bok i to je to. Njega nisam vidjela godinama, on radi sad vani pa rijetko i dolazi, al' ja samo znam taj čovjek da je bio teška dobričina, al' evo ispalo je i naivčina...“ (Željka).

„A ne znam ti ja nju baš dobro, ni nju ni njenog bivšeg muža, znam samo da se razvela davno, a zbog čega, ne znam, neki govore da ga je prevarila pa ju je on ostavio, neki da je on nju ostavio zato šta je voljela malo popit', pa da ga je tukla... ma joj, 'ko će ti ga znat'. Mislim, valjda čovjek nije tolika budala da joj ostavi kuću ako je ona bila našla drugog, a ovo da ga je tukla, to su takve gluposti. Pa žena nema ni 50 kila, a on je čovjek bio 2 metra, pa da ona njega tuče... ma svašta ljudi pričaju. Ali je ona ovako malo čudnija, uvijek je u svom nekom filmu. Ja kad je vidim javim se, al' da smo sad dobre pa i nismo baš. I da jesmo, šta bi ja s njom mogla pričat'...“ (Ana).

U oba razgovora Branka se smatra krivom za razvod, a spominju se i razne glasine o prevari, alkoholu i nasilju, svi su protiv nje i na strani njezinog bivšeg supruga. Iz priče je vidljivo da je Željka otvorenija od Ane, jer se u puno navrata čini da se Ana suzdržava u priči, vjerojatno jer želi ostati neutralna i ne ogovarati. No, njezino mišljenje o Branki može se iščitati iz sljedećih rečenica: „...Ali je ona ovako malo čudnija, uvijek je u svom nekom filmu (...) šta bi ja s njom mogla pričat'...“. Upravo iz ovog „šta bi ja s njom mogla pričat'“ može se izvući da Ana, udana žena koja je u braku 31 godinu, smatra kako ne bi imala zajedničkih tema za razgovor s Brankom, ženom koja je od nje starija samo 4 godine, a rastavljena već 20. Smatraju li Željka i Ana Branku čudnom samo zato što je rastavljena i živi sama? Je li to razlog ne ulaženja u razgovor s njom? Čini li to Branku vješticom? I u ovom slučaju vraćam se na Rihtman-Auguštin i „Strukturu tradicijskog mišljenja“ (1984), gdje je pisala o Relkovićevom djelu „Satir iliti divji čovik“ (1762), u kojem autor za sve svađe u zadrugama krivi žene. Vidi ih kao prepreku tradicionalnoj moći muškaraca, zbog njihovog udjela u individualnoj imovini, te napominje da muškarac ne smije postati previše „mlohav“. Sličan stav je opisao i američki autor Ph. Mosley,

koji je tridesetih godina prošlog stoljeća opisivao jednu zadrugu u Valpovštini. Naime, upitao je jednog domaćina razlog zbog kojeg se zadruga raspadaju, na što je dobio odgovor da su žene glavni razlog raspada zadruga, zbog svog „gospodarenja“ (Rihtman-Auguštin, 1982:35). Takvo razmišljanje može se povezati sa Željkinim i Aninim razmišljanjima, kada spominju kuću kao imovinu koju je Branka naslijedila od muža, nazivajući ga „naivčinom“ i „budalom“. Zanimljivo je da se određeni obrasci ponašanja prenose niz stoljeća, iako bi bilo za očekivati da se u moderno vrijeme ženu ne smatra krivcem za sve, s obzirom na društveni napredak. Međutim, u ovom slučaju, naslijeđeni obrasci kulture nadjačavaju društveni napredak, pa određena razmišljanja sugovornica podsjećaju na neka prošla vremena. Ranije u radu pisala sam o važnosti vjere pri iznošenju stavova o razvodu, gdje sam spomenula vjersku opredijeljenost sugovornica Željke i Ane, dviju udanih katolkinja, kojima vjera u životu igra veliku ulogu. S obzirom na to da Katolička Crkva ne dopušta razvod, već smatra da je brak zajednica muškarca i žene koja je stalna sve do njihove smrti, jasno je zašto sugovornice ne podržavaju razvod. Međutim, njihovo vjersko opredjeljenje ne objašnjava razloge okrivljavanja žena za razvod i uzdizanje muškaraca „u nebesa“. Objašnjenje za takav obrazac razmišljanja seže dublje u korijen njihovog odgoja te naslijeđene kulture i pogleda na svijet. Upravo o tome pisala je Rihtman-Auguštin (1982) objašnjavajući zadružni pogled na svijet. Naime, autorica smatra da u svakoj zadruzi i svakom društvu postoji zamišljeni red, koji kreće od pretpostavke o zajedničkoj imovini, organizaciji rada i raspodjeli te o pravu muškaraca na moć i na podređenost žena (ibid). Kao i u prošlom stoljeću i stoljećima prije, sugovornice svojim ponašanjem ne pokušavaju osporiti dominaciju patrijarhata. Utjecaj patrijarhata značajan je za sugovornice Željku i Anu, jer su obje odrasle na selu, u siromašnom dijelu sjeverne Bosne, gdje se od početka znalo što su „ženski“, a što „muški“ poslovi. O podjeli poslova na ženske i muške i utjecaju takve podjele rada na pogled na svijet, kao i o ekonomskom utjecaju, uz Rihtman-Auguštin (1982) pisali su brojni drugi autori, jedna od kojih je i Kisban (1982), mađarska znanstvenica koja je proučavala gospodarstvo i autoritet u seljačkim obiteljskim zadrugama, zaključivši da je rana ekonomska samostalnost žena u nekim zadrugama, te kasnija udaja uvjetovala njihovu veću samostalnost i autoritet.

8. STIGMATIZACIJA RAZVEDENIH ŽENA

„Raspuštenice“, „polovnjače“, „ne-žene“, „vještice“... Sve su to pojmovi koji se u društvu vežu za razvedene žene. U razgovoru s moje tri sugovornice, pokušala sam se dotaknuti stigmatizacije razvedenih žena i istražiti je li ona i dalje prisutna u današnjem društvu. Sve sugovornice složile su se s tim da se smatraju stigmatiziranom skupinom u društvu, što su osjetile i na svojoj koži. Tako Anita priča o jednoj neugodnoj situaciji u Slavonskom Brodu, u kojoj joj je poznanica u trgovini zamjerila vraćanje iz Zagreba u Slavonski Brod nakon rastave: „(...) govori meni ta žena nešto tipa kao: *eto ti sad kad si se rastala, opet si došla tu, sama si kriva...*“. Tvrdi da se u toj situaciji osjećala jako nelagodno, pogotovo zato što joj je tad u pratnji bio sin, koji je čuo cijeli razgovor, zbog čega je ubrzo nakon toga ponovno otišla živjeti u Zagreb. Branka je također više puta doživjela stigmatizaciju, i to od drugih udanih žena, nikad od muškarca: „(...) svega sam ti se ja naslušala, da sam ciganka, vještica, raspuštenica, da kradem tuđe muževe...“. Marija tvrdi kako nije nikad doživjela direktno omalovažavanje zbog činjenice da je razvedena, no priča da joj se udane prijateljice s kojima se prije često družila nakon rastave više ne javljaju. Opet je prisutan element „ruralnog“ gdje se i događa stigmatizacija: „(...) ali ima toga i danas, pogotovo tu...“ (Marija). Ovime Marija govori o stigmatizaciji koja se događa u ruralnom dijelu okolice Zagreba. Anita spominje Slavonski Brod kao mjesto gdje je doživjela stigmatizaciju, dok joj se u Zagrebu nije dogodilo ništa slično: „...Ja živim u Zagrebu gdje su ljudi ipak malo drugačiji, pa ni ne osjetim baš to na sebi...“. Ono što je zanimljivo jest da su sugovornice stigmatizaciju doživjele od drugih udanih žena, no ne i od muškaraca. Ova činjenica iznenadila me, s obzirom da sam očekivala da će muškarci biti ti koji će više stigmatizirati. Međutim, niti jedna sugovornica nije doživjela stigmatizaciju od muškarca, a Branka je napomenula da se osjeća kao da ju muškarci nakon rastave više cijene. Ovaj fenomen primijetio je i Čekolj (2019) u svom istraživanju razvoda braka pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Naime, autor piše da su upravo udane žene najviše stigmatizirale razvedene žene, a čak su i poticale druge da se prema njima postave isto tako. Udane su žene krivile razvedene žene za raspad njihovih brakova, čime nisu „uspjele“ „spasiti“ svoju obitelj (ibid). Razlog zbog kojeg narative o drugim ženama prenose upravo žene, i to udane, možda leži upravo u ranije spomenutom patrijarhatu. Naime, u našem se društvu i danas na udane žene gleda kao na „osigurane“ i „zbrinute“ individue, čija je glavna životna uloga upravo sklopiti brak i roditi djecu, čime su „uspjele“ u životu, a istovremeno se smatrajući „normalnom“ i „prihvatljivom“ ženom u društvu. U našem se društvu često smatra da razvodom žene gube tu „normalnost“, čime dolaze na metu stigmatizacije. Udane žene koje

i dalje u društvu imaju taj epitet „normalnosti“ i „prihvatljivosti“, radi osjećaja svoje veće vrijednosti, često znaju širiti lažne ili nedokazane glasine, kako bi sebi dokazale da su „bolje“ i „vrijednije“ od tih „bijednica“, kako ih naziva Župan (2013) u svom tekstu u kojem kritizira Željku Markić i njezine stavove u udruzi „U ime obitelji“. Upravo stavovi koje ima ta udruga - kao što su vjerovanja da su žene po prirodi podčinjene i da nisu predodređene za veće stvari, suprotno muškarcima – Župan tvrdi, opasni su za javnost i javni prostor koji ne bi trebao toliko prostora davati osobi koja javno stigmatizira i omalovažava; te dijeli društvo na „nas“ i na „njih“. I prije udruge i spomenute političarke, bilo je takvih stavova onih ljudi koji smatraju da samo oni „žive kako treba“, dok se ostali, „osakaćeni“ pojedinci ne mogu punim pravom nazvati obiteljima. Ovakvi krajnje tvrdi stavovi kakve autor spominje, prisutni su u javnom prostoru u našem društvu, usađeni u našu kulturu i prenošeni s koljena na koljeno. Osim spomenute Željke Markić i njezine udruge, u medijima se često provlače izjave poznatih hrvatskih političara koji svojim konzervativnim stavovima pune naslovnice. Jedan od primjera je HDZ-ov Vili Beroš, ministar zdravstva, koji je jednom prilikom, kako piše jedna od hrvatskih medijskih kuća⁵, izjavio da su brak i djeca svetinja, no ne i djeca bez roditelja, a pogotovo ne u obiteljima istospolnih parova. Naime, ministar smatra „prihvatljivijim“ da djeca bez roditelja budu u domu nego u istospolnoj obitelji. Na njegovu izjavu izravno utječu njegova vjera i Crkva, koja ne prihvaća homoseksualnost, kao ni razvod. Stoga ne čudi da udane sugovornice u razgovoru pokazuju dijelove takvog diskursa, braneći brak pod svaku cijenu i tvoreći priče koje su gotovo na granici mitova, često zbog nedovoljnih informacija, a u cilju namjernog oštećivanja jednog od aktera - u ovom slučaju namjerno oštećujući razvedene žene.

Razgovarajući o nelagodi među oženjenim pojedincima i o društvenom statusu njihovog bivšeg supruga, Marija priča kako se ne osjeća ugodno kad iz Njemačke dođe u Hrvatsku među ljude koji su u braku: „...dođem tu evo sad isto, sjedim ja s njima a oni svi muž, žena i djeca, osjećaš se nekako, glupo, isključeno, šta ja znam (...). Anita tvrdi da joj je najviše neugodno prilikom dječjih rođendana, na koje dođu oba roditelja ili prilikom izlaska - kad je ona sama, a sve prijateljice s muževima, dok je Branka jedina koja ne dijeli tu neugodu. Sve su se sugovornice složile s tim da im bivši suprug ima bolji status u društvu i da se osjećaju kao da su svi na njegovoj strani : „...imam nekad osjećaj da su svi na njegovoj strani, evo čak i moja mama...“ (Anita). Nelagoda u društvu oženjenih pojedinaca ipak postoji, a sve tri sugovornice smatraju da njihovo društvo i okolina stoje više na strani njihovih bivših supruga. Ovo razmišljanje

⁵ 24 sata <https://www.24sata.hr/kolumne/obitelj-i-djeca-svetinja-ali-ne-i-djeca-bez-roditelja-i-nikako-u-obiteljima-istospolnih-parova-699546>

vjerojatno je posljedica patrijarhata, kroz povijest najčešćeg oblika društvene organizacije, u kojem muškarci imaju društvenu i obiteljsku kontrolu i dominaciju. Iako u modernim društvima patrijarhat sve više slabi i žene preuzimaju kontrolu, u našem društvu još je jako izražen, a njegove posljedice jako se dobro vide u odnosu društva prema razvedenim ženama u ruralnim sredinama. Kao najveći utjecaj na negativna razmišljanja ljudi o razvodu, sugovornice vide odgoj, društvene vrijednosti i strah od stigmatizacije. Tako Marija priča kako je nju majka drugačije odgajala nego njezinog brata, njoj je govorila da je udaja za cijeli život i da treba „štitit i trpit“ jer je to brak, dok njezinom bratu nije nikad govorila ništa slično. Anita smatra da je ljude najviše strah samoće i financijske nesposobnosti nakon rastave, dok Branka kao najveći utjecaj na negativna razmišljanja ljudi o razvodu, smatra strah od toga „šta će ljudi reć“, zbog čega ljudi „radije ostaju u nesretnim brakovima da ne slušaju priče, nego da se rastanu“.

Naposljetku, sa svoje dvije udane sugovornice razgovarala sam o istoj tematici, kako bih saznala njihovo mišljenje. I Željka i Ana otvoreno tvrde da ne prihvaćaju razvod, bilo iz vjerskih: „...Pa brak je svetinja...“ (Željka), ili obiteljskih razloga: „...Pa gdje bi naši roditelji bili da se sva'ko rastavljo' radi svake sitnice...“ (Ana). Iako Željka tvrdi da ne stigmatizira razvedene žene i smatra da one nisu stigmatizirane u društvu, iz ranijih je razgovora vidljivo da ipak radi razliku između razvedenih muškaraca i žena, gdje stigmatizira susjedu. Ana, s druge strane, smatra da je ženama nakon razvoda puno teže nego muškarcima, jer muškarci „nastave sa životom“ i „nađu druge žene“, dok za razvedene žene nastavak života u vidu pronalaska novog partnera smatra neprihvatljivim: „(...) al' žene da nađu druge nekako mi je to ružno...“. I u ovom slučaju njihovo se razmišljanje može objasniti posljedicom patrijarhata, zbog čega muškarce u procesu razvoda vide kao pozitivne, dobre pojedince koji su ispali „naivčine“ ili „budale“, jer ih je „vještica“ od žene „izludila“. Šikić-Mičanović (2012) u svojoj je knjizi u kojoj analizira rodne identitete žena koje žive u ruralnom području Istočne Slavonije, pisala o ovom fenomenu, naglasivši da faktori zadružnog života, depopulacija sela, rat i tranzicija mogu dovesti do jačanja patrijarhalnosti i tradicije, te stvoriti tzv. re-tradicionalizaciju, kojoj pogoduje i angažiranje Katoličke crkve, koja naglašava patrijarhalnost i žene stavlja u podređen položaj. Takav položaj ženu smatra idealnom tek kad se ostvari kao majka i domaćica, a njezin život se svede na prostor doma i kuće (ibid). Autorica u svom radu objašnjava razloge zbog kojih žene prihvaćaju rodne razlike i hijerarhiju, što se može primijeniti i na slučaj Željke i Ane te objasniti njihov način razmišljanja i stanja svijesti. Naime, autorica tvrdi da je razlog tome taj, što su ruralne žene odgojene u duhu tradicionalno-patrijarhalnih odnosa i tako „ukalupljene“ u društvene odnose. To objašnjava društvenom konstrukcijom roda (ibid).

9. ZAKLJUČAK

Detaljnija iščitavanja relevantne kulturno-antropološke literature koja se oslanja na tematiku razvoda u različitim kulturama i pregled etnoloških i antropoloških istraživanja supkulture žena, pružili su mi osnovu i temelj za provedbu etnografskog istraživanja. U literaturi nisam pronašla etnografska istraživanja koja se bave stigmatizacijom razvedenih žena u našem današnjem društvu, čemu razlog može biti delikatnost i intimnost tematike, ili pak neosviještenost o fenomenu stigmatizacije, koja je u našem društvu još uvijek prisutna. Baš zato i Rabinow (1986) govori o važnosti naglašavanja onih domena koje se najviše uzimaju zdravo za gotovo kao univerzalne, odnosno u ovom slučaju naglašavanje istraživanja svakodnevnog života razvedenih žena.

Prije provedbe etnografskog istraživanja, cilj mi je bio dobiti uvid u svakodnevni život razvedenih žena u našem društvu, istražiti susreću li se s diskriminacijama i naposljetku, zaključiti postoji li još uvijek stigmatizacija razvedenih žena u hrvatskom društvu. Kako bih dobila što vjerodostojnije i opširnije informacije od sugovornica, koristila sam polustrukturirani intervju, jedan od najčešćih načina provođenja etnografskih intervjua, jer je najbliži razgovoru, a teme i pitanja sam prilagođavala ovisno o prirodi razgovora. Razgovor sam vodila s tri razvedene poznanice: jedna se razvela prije samo godinu dana, druga prije tri godine, a treća prije više od 20 godina. Osim tri sugovornice koje su razvedene, razgovarala sam i s dvije udane susjede, kako bih dobila uvid u njihov način razmišljanja o razvodu.

Prilikom uvodnog razgovora o sreći i kvaliteti života, sve sugovornice naglasile su da se smatraju sretnima, ponajviše zbog svoje djece, a većina njih ne bi ništa mijenjala u svom životu - osim Marije koja bi voljela da je završila fakultet, kako bi mogla „plaćati račune“ i ostati u Hrvatskoj. Iako su im dani ispunjeni i sve tri razvedene sugovornice naglašavaju da se bude jako rano kako bi stigle obaviti sve poslove, dobila sam dojam da su zadovoljne svojim životom, a i same su potvrdile da im kvaliteta života nakon razvoda nije značajno narušena. Bez obzira na to, sugovornica Marija, koja se razvela prije samo godinu dana, tvrdi da joj se još uvijek teško nositi s razvodom - prvenstveno zbog pritiska okoline koja ju okružuje. Upravo taj pritisak okoline, odnosno pritisak društva i obitelji, doživjele su sve tri sugovornice, i to od udanih žena u manjim, ruralnim sredinama. Sve tri razvedene sugovornice smatraju se stigmatiziranom skupinom u društvu, a koristeći se pojmom „zatucanost“, sugovornice naglašavaju „ruralnost“ odnosno „seoskost“ područja na kojima su stigmatizaciju doživjele. Iznenaduje i činjenica da

nijedna sugovornica nije doživjela stigmatizaciju od muškarca, a Branka je čak i naglasila da se u društvu muškaraca osjeća cjenjenije od kad je razvedena.

Potvrđena je i jedna od mojih početnih pretpostavki da se na razvedene žene gleda općenito s većom dozom neodobravanja i predrasuda, nego na razvedene muškarce. Naime, pri razgovoru sa susjedom Brankom, koja se razvela prije više od 20 godina, saznala sam za susjeda koji je također razveden, no o njemu ne kruže priče kao o njoj, iz jednostavnog razloga - zato što je muškarac. To je potvrđeno i daljnjim razgovorom s dvije udane susjede, Željkom i Anom, koje su u više navrata branile muškarca pri razgovoru o razvodu. Takvo razmišljanje može biti posljedica patrijarhata, zbog kojeg se na muškarce uvijek gleda kao na pozitivne i dobre ljude koji su ispali, citiram, „naivčine“ ili „budale“ jer ih je „vještica“ od žene „izludila“.

Daljnjim razgovorom s razvedenim sugovornicama, saznala sam da kao najveći utjecaj na negativna razmišljanja ljudi o razvodu - smatraju odgoj, društvene vrijednosti i strah ljudi od stigmatizacije, dok udane sugovornice ne prihvaćaju razvod iz vjerskih (brak je „svetinja“) i obiteljskih razloga.

Ovo istraživanje potvrdilo je moje početne pretpostavke o stigmatizaciji razvedenih žena. Razgovorom s dvjema udanim susjedama, zaključila sam da na razvedene žene gledaju kao na „čudne“, „raspuštenice“, „uvijek u lovu na muževe“, smatrajući neprihvatljivim njihov pronalazak novog partnera, dok isto ne vrijedi za razvedenog muškarca. Sve to ne ostaje samo na ogovaranjima, već zna prijeći i u direktna omalovažavanja, najčešće od najbliže obitelji razvedenih sugovornica ili od svojih roditelja.

Naposljetku, valja naglasiti da su sve sugovornice stigmatizaciju doživjele u manjim sredinama i od osoba koje dolaze iz istih, zbog čega se ne mogu donijeti generalni zaključci o stigmatizaciji razvedenih žena u Hrvatskoj općenito, prvenstveno zbog malog uzorka istraživanja, ali i zbog relativno uskog područja provođenja istraživanja koje se u glavnini provelo na jednom ruralnom području okolice Zagreba - osim u slučaju jedne sugovornice, gdje je istraživanje provedeno u gradu Zagrebu. Međutim, ovaj rad može poslužiti kao primjer činjenice koliko kultura i sredina diktiraju prihvaćanje nečeg što se u određenom društvu smatra „normalnim“ i „prihvatljivim“, pokazujući nam realniju sliku društva u kojem živimo.

10.LITERATURA

- 1) Abdi, Cawo Mohamed. 2014. Threatened Identities and Gendered Opportunities: Somali Migration to America. *Signs*, 39(2): 459-483. <https://www.jstor.org> (4. ožujka 2020.)
- 2) Abu-Rabia-Queder, Sarab. 2007. Coping with 'forbidden love' and loveless marriage: Educated Bedouin women from the Negev. *Etnography*, 8(3): 297-323. <https://www.jstor.org> (3. ožujka 2020.)
- 3) Škrbić Alempijević, Nevena et al. 2016. *Misliti etnografski: Kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/9550/1/MISLITI-ETNOGRAFSKI_e-book.pdf (1. ožujka 2020.)
- 4) Alexy, Allison. 2011. Intimate Dependence and its Risks in Neoliberal Japan. *Anthropological Quarterly*, 84(4): 895-917. <https://www.jstor.org> (1. ožujka 2020.)
- 5) Barnard, Alan. 2011. *Povijest i teorija antropologije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- 6) Biondić, Lana. 2007. *Nova knjiga Lane Biondić*. Zagreb: Profil.
- 7) Bošković, Aleksandar. 2010. *Kratak uvod u antropologiju*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- 8) Bošković-Stulli. 2004. O mizoginim pričama. U: *Između roda i naroda*, ur. Renata Jambrešić Kirin i Tea Škokić, 205-221. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku. Centar za ženske studije Zagreb.
- 9) Bromfield, Nicole. 2014. Interviews with divorced women from the United Arab Emirates: A rare glimpse into lived experiences. *Families, Relationships and Societies*, 3(3): 339-354. <https://www.researchgate.net/> (1. ožujka 2020.)
- 10) Coleman, Joshua. 2003. *Bolji brak: Razvod nije jedino rješenje*. Zagreb: Profil.
- 11) Coleman, Joshua. 2005. *Lijeni muž: Kako pridobiti muškarca da više sudjeluje u kućanskim poslovima i odgoju djece*. Zagreb: Profil.
- 12) Cornell, Laurel L. 1990. Peasant Women and Divorce in Preindustrial Japan. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 15(4): 710-732. <https://www.jstor.org> (3. ožujka 2020.)
- 13) Čapo Žmegač, Jasna, Gulin Zrnić, Valentina i Pavel Šantek, Goran. 2006. *Etnologija bliskoga: Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk.

- 14) Čapo Žmegač, Jasna et. Al. 1998. *Etnografija : svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. Zagreb: Matica hrvatska.
- 15) Čekolj, Josip. 2019. „Tračalo se, šaptalo se o tom naokol radi prevelike sramote.“ Razvod braka pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. *Kazivač, časopis za etnološke i kulturnoantropološke teme*, 3(3): 75-89.
- 16) Ellison, Marcia A. 2003. Authoritative Knowledge and Single Women's Unintentional Pregnancies, Abortions, Adoption, and Single Motherhood: Social Stigma and Structural Violence. *Medical Anthropology Quarterly*, 17(3): 322-347. <https://www.jstor.org> (1. ožujka 2020.)
- 17) Fitzpatrick, Mike. 2008. Stigma. *British Journal of General Practice*, 58 (549): 294. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2277138/> (28. listopada 2020.)
- 18) Folan, William J. i Weigand, Phil C. 1968. Fictive Widowhood in Rural and Urban Mexico. *Anthropologica New Series*, 10(1): 119-127. <https://www.jstor.org> (4. ožujka 2020.)
- 19) Galić, Branka. 2006. Stigma ili poštovanje? Reproductivni status žena u Hrvatskoj i šire. *Revija za sociologiju*, 37(3-4): 149-164. <https://hrcak.srce.hr/> (2. ožujka 2020.)
- 20) Gellner, David N. 1991. Hinduism, Tribalism and the Position of Women: The Problem of Newar Identity. *Man, New Series*, 26(1): 105-125. <https://www.jstor.org> (1. ožujka 2020.)
- 21) Gerstel, Naomi. 1987. Divorce and Stigma. *Social Problems*, 34(2): 172-186. <https://www.jstor.org> (1. ožujka 2020.)
- 22) Gerstel, Naomi. 1988. Divorce, Gender, and Social Integration. *Gender and Society*, 2(3): 343-367. <https://www.jstor.org> (1. ožujka 2020.)
- 23) Graovac, Igor. 1972. Vera St. Erlich: Jugoslavenska porodica u transformaciji. Studija u tri stotine sela. *Časopis za suvremenu povijest*, 4(3): 187-195. <https://hrcak.srce.hr/219222> (3. ožujka 2020.)
- 24) Grdešić, Maša. 2013. *Cosmopolitika: Kulturalni studiji, feminizam i ženski časopisi*. Zagreb: Disput.
- 25) Gulin Zrnić, Valentina. 2004. Febra Kvotidijana ili o udaji. U: *Između roda i naroda*, ur. Renata Jambrešić Kirin i Tea Škokić, 97-119. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku. Centar za ženske studije Zagreb.

- 26) Hameršak, Marijana. 2004. Trivijalno i ženstveno – Bez trećega. U: *Između roda i naroda*, ur. Renata Jambrešić Kirin i Tea Škokić, 341-355. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku. Centar za ženske studije Zagreb.
- 27) Hetherington, E. Mavis, Cox, Martha i Cox, Roger. 1976. Divorced Fathers. *The Family Coordinator*, 25(4): 417-428. <https://www.jstor.org> (2. ožujka 2020.)
- 28) Kaufmann, Jean-Claude. 2004. *Život u dvoje: Analiza uspostavljanja para kroz odnos prema rublju*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- 29) Kisban, Eszter. 1982. Gospodarstvo i autoritet u seljačkim obiteljskim zadrugama. *Etnološka tribina : Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*. 71-72. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=126790 (11. listopada 2020.)
- 30) Lajtman, Katarina. 2015. Veza i brak: javni diskurs i pojedinačno iskustvo. *Etnološka istraživanja*, 20: 107-117. <https://hrcak.srce.hr/152948> (2. ožujka 2020.)
- 31) Lloyd, Peter C. 1968. Divorce among the Yoruba. *American Anthropologist*, 70(1): 67-81. <https://www.jstor.org> (1. ožujka 2020.)
- 32) Maher, Vanessa. 1974. Divorce and Property in the Middle Atlas of Morocco. *Man, New Series*, 9(1): 103-122. <https://www.jstor.org> (3. ožujka 2020.)
- 33) Moore, Jerry D. 2013. *Uvod u antropologiju: Teorije i teoretičari kulture*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- 34) Muraj, Aleksandra. 2013. Samostalnost i/ili podređenost: Ambivalencija društvenog položaja žena na zlarinu. U: *Između roda i naroda*, ur. Renata Jambrešić Kirin i Tea Škokić, 85-97. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku. Centar za ženske studije Zagreb.
- 35) Newman, Katherine S. 1986. Symbolic Dialects and Generations of Women: Variation in the Meaning of Post-Divorce Downward Mobility. *American Ethnologist*, 13(2): 230-252. <https://www.jstor.org> (4. ožujka 2020.)
- 36) Potkonjak, Sanja. 2013. In Women's Arms: Croatian Ethnology Between 1945 and 1990. U: *The Anthropological Field on the Margins of Europe: 1945-1991*, ur. Aleksandar Bošković i Chris Hann, 237–257. Zürich: LIT.
- 37) Potkonjak, Sanja. 2014. *Teren za etnologue početnike*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju. https://hrvatskoetnoloskodrustvo.hr/wp-content/uploads/2019/07/1.1_Sanja-Potkonjak_-Teren-za-etnologue-pocetnike.pdf (9. ožujka 2020.)

- 38) Rajković, Marijeta. 2003. Život žene u selima senjskog bila. *Senjski zbornik : prilozima za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, 30(1): 539-585. <https://hrcak.srce.hr/17885> (9. ožujka 2020.)
- 39) Riessman, Catherine Kohler. 2000. Stigma and Everyday Resistance Practices: Childless Women in South India. *Gender and Society*, 14(1): 111-135. <https://www.jstor.org> (1. ožujka 2020.)
- 40) Rihtman-Auguštin, Dunja. 1982. O ženskoj supkulturi u slavonskoj zadruzi. *Etnološka tribina : Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*. 33-38. <https://hrcak.srce.hr/85093> (11. listopada 2020.)
- 41) Rihtman-Auguštin, Dunja. 1984. *Struktura tradicijskog mišljenja*. Zagreb: Školska knjiga.
- 42) Simpson, Bob. 1994. Bringing the 'Unclear' Family Into Focus: Divorce and Re-Marriage in Contemporary Britain. *Man, New Series*, 29(4): 831-851. <https://www.jstor.org> (1. ožujka 2020.)
- 43) Strathern, Marilyn. 1987. *Dealing with inequality. Analysing gender relations in Melanesia and beyond*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 44) Supek, Olga. 1995. Women's Entrepreneurship and the Dissolution of Zadruga in the 19th Century Slavonia. *Studia ethnologica Croatica*, 7(8): 259-266. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=90215 (16. lipnja 2020.)
- 45) Šikić-Mićanović, Lynette. 2012. *Skriveni životi: prilog antropologiji ruralnih žena*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- 46) Škokić, Tea. 2004. Feministička antropološka kritika: od univerzalizma do razlike. U: *Između roda i naroda*, ur. Renata Jambrešić Kirin i Tea Škokić, 17-33. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku. Centar za ženske studije Zagreb.
- 47) Župan, David. 2013. "Raspuštenice" i njihova "neprirodnost". <http://www.h-alter.org/vijesti/raspustenice-i-njihova-neprirodnost> (9. ožujka 2020.)

Elektronički izvori:

- 1) 24 sata <https://www.24sata.hr/kolumne/obitelj-i-djeca-svetinja-ali-ne-i-djeca-bez-roditelja-i-nikako-u-obiteljima-istospolnih-parova-699546> (18. listopada 2020.)
- 2) Hrvatski jezični portal http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=dlxvUBM%253D (18. listopada 2020.)

3) Hrvatski jezični portal

http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=d1tjXBY%3D&keyword=stigmatizirati (18. listopada 2020.)

11. POPIS SUGOVORNICA

1. Marija, (1965), Gradiška, BiH, datum intervjua 11. srpnja 2020. u Selnici Šćitarjevskoj, Velika Gorica. Podaci o kazivaču nalaze se u arhivi Odjela za etnologiju i antropologiju, Sveučilište u Zadru.
2. Anita, (1985), Slavonski Brod, datum intervjua 15. srpnja 2020., 18. rujna 2020. i 4. listopada 2020. u Zagrebu. Podaci o kazivaču nalaze se u arhivi Odjela za etnologiju i antropologiju, Sveučilište u Zadru.
3. Branka, (1964), Doboje, BiH, datum intervjua 18. srpnja 2020., 16. rujna 2020. i 3. listopada 2020. u Selnici Šćitarjevskoj, Velika Gorica. Podaci o kazivaču nalaze se u arhivi Odjela za etnologiju i antropologiju, Sveučilište u Zadru.
4. Željka, (1965), Odžak, BiH, datum intervjua 19. srpnja 2020. i 17. rujna 2020. u Selnici Šćitarjevskoj, Velika Gorica. Podaci o kazivaču nalaze se u arhivi Odjela za etnologiju i antropologiju, Sveučilište u Zadru.
5. Ana, (1968), Gradačac, BiH, datum intervjua 25. srpnja 2020. i 17. rujna 2020. u Selnici Šćitarjevskoj, Velika Gorica. Podaci o kazivaču nalaze se u arhivi Odjela za etnologiju i antropologiju, Sveučilište u Zadru.

12. PRILOZI

Prilog 1

Osnovni podaci

1. Godine, rodni grad, struka, broj djece, trajanje braka, godine od razvoda

Različita poimanja braka

1. Kako je izgledao Vaš brak prije razvoda?

Sreća i kvaliteta života

2. Smatrate li se sretnom osobom?
3. Što u životu smatrate najvećom srećom? Na što ste ponosni?
4. Kako izgleda Vaš prosječan dan?
5. Biste li nešto promijenili u svom životu? Ako da, što?

Utjecaj razvoda na kvalitetu života

6. Smatrate li da Vam je razvod na neki način narušio kvalitetu života? Objasnite.
7. Kako ste se nosili s razvodom na početku, a kako na njega gledate danas?
8. Mislite li da bi bili sretnija osoba da ste i dalje u braku?
9. Mislite li da bi Vaša djeca bila sretnija da ste ostali u braku?

Utjecaj razvoda na obiteljski i prijateljski život

10. Kako Vaši prijatelji i rodbina gledaju na Vaš razvod?
11. Jesu li Vas Vaši prijatelji i rodbina odgovarali od razvoda? Ako da, zašto?
12. Kakvi su Vaši odnosi sa zajedničkim prijateljima i s obitelji bivšeg supruga?
13. Kako se promijenio Vaš društveni život nakon razvoda?
14. Što se događa u široj i užoj obitelji nakon razvoda?
15. Kako djeca reagiraju na razvod?
16. Utječe li Vaš razvod negativno na Vašu djecu?

Stigmatizacija razvedenih žena

17. Mislite li da su razvedene žene u našem društvu stigmatizirane?
18. Jeste li ikad doživjeli neki oblik stigmatizacije, samo zbog toga što ste razvedeni?
19. Osjećate li se nelagodno među oženjenim pojedincima?
20. Smatrate li da Vaš bivši suprug ima bolji status u društvu od Vas nakon razvoda?
21. Što smatrate najvećim utjecajem na negativna mišljenja ljudi o razvodu?
22. Mislite li da kultura i religija negativno utječu na mišljenja ljudi o razvodu?

Prilog 2

Osnovni podaci

1. Godine, rodni grad, struka, broj djece, godine u braku

Različita poimanja braka

1. Kako izgleda Vaš brak?

Sreća i kvaliteta života

1. Smatrate li se sretnom osobom?
2. Što u životu smatrate najvećom srećom? Na što ste ponosni?
3. Kako izgleda Vaš prosječan dan?
4. Biste li nešto promijenili u svom životu? Ako da, što?

Utjecaj razvoda na kvalitetu života

1. Smatrate li da razvod na neki način narušava kvalitetu života? Objasnite.
2. Mislite li da je osoba sretnija dok je u braku?
3. Mislite li da su djeca sretnija dok su roditelji u braku?

Utjecaj razvoda na obiteljski i prijateljski život

1. Kako gledate na razvod braka Vaše poznanice/prijateljice/člana obitelji?
2. Jeste li ju odgovarali od razvoda? Ako da, zašto?
3. Kakvi su Vaši odnosi s njom nakon razvoda, a kakvi s njezinim bivšim mužem?

Stigmatizacija razvedenih žena

1. Smatrate li da žena mora pod svaku cijenu ostati u braku kako bi „sačuvala svoj obraz“ u društvu?
2. Smatrate li da razvedeni muškarci imaju bolji status u društvu od žena?
3. Mislite li da su razvedene žene u našem društvu stigmatizirane?